

ISSN:2518-5039

تحقیقی مجلہ

پارکھ
چھماہی
لاہور

مسلسل شماره نمبر 14

شعبہ پنجابی
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
2022

ڈاکٹر بشری مرزا، وائس چانسلر، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
 پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

سرپرست اعلیٰ:
 مدیر:

مس اینیلا سرور (پی ایچ۔ ڈی ریسرچ سکالر)

نائب مدیر:

ایڈیٹوریل بورڈ:

مجلس ادارت:

ڈاکٹر انجم طاہرہ (ڈائریکٹر اورک)، ڈاکٹر راحت اجمل (LCWU)، ڈاکٹر ریحانہ کوثر
 (صدر شعبہ اردو)، ڈاکٹر نسرين مختار (ایسوسی ایٹ پروفیسر ریٹائرڈ LCWU)،
 ڈاکٹر عابدہ حسن (ریٹائرڈ اسٹنٹ پروفیسر LCWU)، ڈاکٹر شمینہ بتول

ایڈوائزر بورڈ:

مجلس مشاورت:

پروفیسر ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ (ریٹائرڈ پروفیسر اپوا کالج لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن
 (چیئر پرسن پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹہ (چیئر پرسن جی
 سی یو لاہور)، ڈاکٹر صغریٰ صدق (ڈائریکٹر پلاک)، ڈاکٹر نوید شہزاد (پروفیسر پنجابی
 پنجاب یونیورسٹی لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد (دیال سنگھ کالج لاہور)،
 ڈاکٹر محمد منیر (چیئر پرسن سرگودھا یونیورسٹی)، پروین ملک (چیئر پرسن پنجابی ادبی
 بورڈ)، ڈاکٹر جسوند سنگھ (ریٹائرڈ پروفیسر پیالہ یونیورسٹی انڈیا)، پروفیسر ڈاکٹر دھنونت
 کور (پروفیسر پیالہ یونیورسٹی انڈیا)،، عجائب سنگھ چٹھہ (چیئر مین انٹرنیشنل پنجابی کانفرنس
 کینیڈا)، ڈاکٹر مرغوب حسین طاہر (پروفیسر اوسا کا یونیورسٹی جاپان)، ڈاکٹر محمد ادریس
 (صدر شعبہ پنجابی پیالہ یونیورسٹی انڈیا)

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور۔

پتہ:

فون نمبر: +92-334-4050347, 042-99203806-297

email: parakhjournal@gmail.com

website: www.parakh.ga

-500 روپے پاکستانی، بیرون ملک 10 امریکی ڈالر

شمارے داخل:

نوٹ: پارکھ وچ چھپن والے مقالیاں بارے مقالہ نگاراں دی رائے نال ادارہ پارکھ دا متفق ہونا ضروری نہیں۔

پارکھ

شماره نمبر 2

جولائی - دسمبر 2022ء

جلد 8

مسلسل شماره نمبر 14

چیف پیٹرن

پروفیسر ڈاکٹر بشری مرزا

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

2022ء

مقالہ نگاراں لئی

- 1- تحقیقی مجلہ پارکھ وچ ایسے تحقیقی مقالے چھاپے جانداں جنہاں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی داسبب بن سکے۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات پارکھ دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کیٹی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار جیہڑی لکھت پارکھ وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہور رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- مقالہ نگار مقالے دے نال مقالے دا Abstract (تلخیص) جیہڑا 300 سولفظاں توں ودھ نہ ہووے تے انگریزی زبان وچ ہووے ضرور گھلن۔ Abstract نہ گھلن دی صورت وچ مقالہ چھپت وچ رلت نہیں کر سکے گا۔
- 5- پارکھ وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں (اک بیرون ملک تے اک پاکستان وچوں) دی لکھتی رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے پارکھ وچ شامل کیتے جانداں۔
- 6- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔
- 7- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 8- مقالہ تو اترا نال لکھیا جائے تے سارے حوالے APA یا MLA سٹائل نال دتے جان۔
- 9- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
لکھاری داناں، کتاب داناں، مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- 10- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیتی جاوے۔

مجلہ پارکھ۔ شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

E-mail: parakhjournal@gmail.com

Ph: +92-334-4050347

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

رب زودنی علماء

اے میرے رب میرے علم وچ وادھا کر

فہرست

13	ڈاکٹر محمد عرفان الحق	1	پنجابی اکھان
25	ڈاکٹر واصف لطیف، ڈاکٹر افتخار سلہری	2	رسالہ ”راوی“ دیاں طنزیہ، مزاحیہ لکھتاں
39	ڈاکٹر ظہیر وٹو، ڈاکٹر شبنم اسحاق، حماد مشتاق	3	بیایے دے سماجی مہاندرے
47	ڈاکٹر حنا خان، ڈاکٹر الماس طاہرہ	4	گورکھی تے شاہ مکھی دا لکراواں تول
65	ڈاکٹر عائشہ رحمان، ڈاکٹر شمیمہ بتول	5	صوفیانہ شاعری تے مولوی غلام رسول عالم پوری دا نظریہ
75	بدر مسعود خان، ڈاکٹر واصف لطیف	6	حضرت خواجہ غلام فرید دی شاعری وچ سرائیکی وسیب
85	ڈاکٹر قمر النساء، ڈاکٹر نوید شہزاد	7	پنجابی زبان دا نثری سیرتی سرمایہ
95	ڈاکٹر شبنم اسحاق، ڈاکٹر ظہیر وٹو	8	کلاسیک تے پنجابی کلاسیک
103	محمد حسنین، ڈاکٹر عبدالواجد تبسم	9	احمد راہی دی پنجابی نظم دا مابعد نوآبادیاتی تانیسی سیاق
115	ڈاکٹر افتخار سلہری، ڈاکٹر واصف لطیف	10	لوک ادب وچ قبل مسیح دے پاتر
3	ڈاکٹر کلیان سنگھ کلیان، چرن جیت سنگھ گمڈالہ	11	ਗੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਵਿੱਚ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ

قارئین کرام!

2022ء دادو جا شمارہ پارکھ "Y" کیٹگری دی لاگھ پٹدا اگا نہہ نوں پندھ پٹدا لگا جا رہیا اے۔ شمارے دی ویب سائٹ فعال اے۔ اک وادھا ضرور ہو یا اے جو بہن شمارے دے وچ چھپت لئی رجسٹریشن لازم قرار دے دتی گئی اے۔ مجلہ ویلے دے نال نال بین الاقوامی سطح تے وی مقام کھیت وچ جتیا اے۔ مسلسل شمارہ نمبر 14 وچ کل 10 مقالے شامل نیں۔ جنہاں وچ پہلا مقالہ ڈاکٹر محمد عرفان الحق نے دان کیتا اے مقالے داسرنا نوں ”پنجابی اکھان“ اے جہدے راہیں پنجابی اکھاناں توں جانکاری کروا کے اوہناں دا مکمل ویروا پیش کیتا گیا۔ جہدے وچ عام روزمرہ گل بات دے اکھاناں نوں واپچا گیا اے۔ آون والے ویلے دے پڑھیاں لئی ڈھیر چنگا سر بندھ اے۔ دو جا مقالہ گورنمنٹ کالج یونیورسٹی شعبہ پنجابی دے دو استادان دی سائجھی کوشش اے ”رسالہ راوی دیاں طنزیہ، مزاحیہ لکھتاں“ 100 ورھیاں توں ودھ پرانے ”راوی“ وچ موجود طنزیہ تے مزاحیہ لکھتاں نوں نہ صرف نکھیریا گیا اے سگوں اوہدیاں انتظامی تے چھپتی رجھاں وی سامنے لیا کھلاریاں نیں۔ ”بیانیہ دے سماجی مہاند رے“ مقالہ وی ڈاکٹر ظہیر وٹو تے ڈاکٹر شبنم اسحاق دی سائجھی کاوش اے جیہڑے دونوں ای گورنمنٹ کالج یونیورسٹی لاہور شعبہ پنجابی دے استاد نیں۔ اپنی نوعیت دا نو بکلا تے ڈھیر معیاری مقالہ ڈاکٹر حنا خان تے ڈاکٹر الماس طاہرہ ہوراں پارکھ دی زینت بنایا جیہڑا ڈھیر موکلا کم اے۔ دونوں استاد لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی دا اثاثہ نیں۔ ڈاکٹر عائشہ رحمان تے ڈاکٹر شمینہ بتول دی سائجھی نال تیار کیتا مقالہ ”صوفیانہ شاعری تے مولوی غلام رسول عالم پوری“ کلاسیکی شاعری دے پڑ وچ اک ہور وادھا ثابت ہوئے گا۔ بدر مسعود ہوراں ”حضرت خواجہ غلام فرید دی شاعری وچ سرائیکی وسیب“ نوں پیرین وچ ڈاکٹر واصف نال رلت پاروں پنجابی دے سرائیکی رنگ نوں ابھارن دی بھرپور کوشش کیتی اے۔ ڈاکٹر قمر النساء ہوراں نعت تے سیرت اتے Ph.D دا مقالہ لکھ کے Ph.D دی ڈگری حاصل کیتی۔ مقالہ بعنوان ”پنجابی زبان دانثری سیرتی سرمایہ“ اوہناں دی اپنے رہنما مقالہ پروفیسر ڈاکٹر نوید شہزاد ہوراں نال سائجھی کاوش اے۔ ایس طرحاں ایہہ نیوندر ا پنجاب یونیورسٹی لاہور ولوں اے۔ اٹھواں مقالہ ”کلاسیک تے پنجابی کلاسیک“ کلاسیکیت دے مہاڑ تے اصل بارے

ڈاکٹر شبنم اسحاق تے ڈاکٹر ظہیر وٹو ہوراں دا سا نچھا مقالہ اے۔ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی توں ڈاکٹر عبدالواجد تے محمد حسنین دی سا نچھ نال انتہائی کھوج تے مبنی مقالہ، جرنل دے مکھ دا جھومرا کھوائے تے کوئی حرج نہیں مقالہ ”احمد راہی دی پنجابی نظم دا مابعد نوآبادیاتی تائیدی سیاق“ اپنی نوعیت دا واحد مقالہ اے۔ ڈاکٹر افتخار سلہری ہوراں ڈاکٹر واصف لطیف دی سا نچھ نال شاہ مکھی لپی دا آخری تے مجلے دا نواں مقالہ مختصر پر ”لوک ادب وچ قبل مسیح دے پاتر“ عنوان پیٹھ لکھیا اے۔ ایس شمارے وچ دس مقالے شامل نیں۔ دسواں پر آخری مقالہ بین الاقوامی انڈین کھوج کارڈ ڈاکٹر چرن جیت سنگھ گمٹالہ تے GCU توں ڈاکٹر کلیان سنگھ کلیان دی سا نچھ اے۔ رب جرنل دے مان تے مقام وچ ہور وادھا کرے۔

مدیر پارکھ

ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2022, PP

☆ ڈاکٹر محمد عرفان الحق

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2022ء، مسلسل شماره 14

**PUNJABI PROVERBS
(INTRODUCTION AND OVERVIEW)**

پنجابی اکھان (جانکاری تے ویروا)

Abstract

This research paper is about the critical and analytical study of Proverb and Idiom in Punjabi Literature. Researcher compared and reviewed the views of experts about definitions of proverb and Idiom in English, Urdu and Punjabi. Proverb is called "Akhan" in Punjabi and "Kahawat or Zarbul Missal" in Urdu. Basically a proverb is a statement of people's experiences from generation to generation or any universal truths about different aspects of life which provides a lesson for life. While idiom is a group of words having particular meaning different from the real meaning of each word. In present research composition, sources, types, topics and subjects of Punjabi Proverbs have

been analyzed and critically discussed with authentic references. Difference between Proverb and Idiom also has been discussed in it. Researcher discussed about different kinds of proverbs with examples. He reviewed the work of different authors about proverbs and idioms in Punjabi Literature and share his own comments. The Paper is very informative and valuable.

Keywords: Analytical Study, Idiom, Akhan, Kahawat, Valuable.

اکھان پنجابی زبان دالفظ اے۔ انہوں کہنت وی آکھیا جاندا اے۔ اردو وچ ایہد امتبادل لفظ ”کہاوت“ یا ”ضرب المثل“ اے۔ ”ضرب المثل“ بنیادی طور تے عربی زبان دے الفاظ ”ضرب“ تے ”مثل“ دا مرکب اے۔ ”ضرب“ عربی زبان وچ مثل یا مثال دے معنی وی دیندا اے تے بطور صفت انہوں ”تصدیق کیتا ہویا“ یا ”مصدقہ“ دے معنیاں وچ ورتیا جاسکدا اے۔ جدکہ لفظ ”مثل“ نون مثال، داستان یا کہانی دے طور تے ورتیا جاندا اے۔ فارسی وچ وی ”ضرب المثل“ نون گھٹ ودھ ایسے معنی تے مفہوم وچ ورتیا جاندا اے۔ اکھان، کہاوت یا ضرب المثل لئی انگریزی وچ Proverb دالفظ ورتیا جاندا اے۔ انگریزی زبان وچ ایس لفظ دے معنی تے مفہوم نون سمجھن لئی وکھو وکھ سوچھو انان نے اپنے اپنے وچا ردتے چینہاں چوں کجھ استھے درج کیتے گئے نیں۔ جیویں Collins ڈکشنری وچ Proverb بارے ایہہ جانکاری دتی گئی اے:

“A Proverb is a short sentence that people often quote, which gives advice or tells you something about life”.(1)

ایس تعریف موجب Proverb اک اجیہا مختصر فقرہ ہوندا اے جیہدے وچ کوئی اجیہی گل کہی جاندی اے

جینہوں لوک اکثر بیان کر دے نیں۔ ایہہ کوٹیشن یاں تے کوئی نصیحت ہوندی اے یاں فیر انسان نوں حیاتی بارے کوئی جانکاری دیندی اے۔ وکی پیڈیا وچ لفظ Proverb دی تعریف انج درج کیتی گئی اے:

“A Proverb is a simple and insightful traditional saying that expresses a precived truth based on common sense or experience. Proverbs are often metaphorical and use formulaic language”.(2)

ایس تعریف موجب Proverb سادہ تے مخصوص روایتی گل ہوندی اے جینہوں کسے عالمگیر سچائی، مشترکہ فہم یا تجربے دی بنیاد تے اسار یا جاندا اے۔ ایہہ استعاراتی ہوندے نیں تے اسنہاں لئی فارمولک زبان ورتی جانندی اے۔ یعنی کہاوت کسے اک دی عقل اے تے بہت ساریاں دی حکمت۔

جس طرح اسیں پہلے بیان کر چکے آں کہ اکھان نوں اردو وچ کہاوت یا ضرب المثل آکھیا جاندا اے۔ کہاوت بنیادی طور تے اچھی کہی ہوئی گل یا قول اے جیہدے وچ کوئی حکمت یا حکیمانہ نکتہ بطور مثال بیان کیتا جاندا اے۔ ایہہ نکتہ کسے خاص واقعے یا قصے وغیرہ دا نتیجہ وی ہوسکدا اے تے خاص لفظاں راہیں زبان زد عام ہو جاندا اے۔ ایہہ گل، قول یا مثال کسے شعر، مصرعے یا فقرے دی صورت وچ ہوسکدی اے۔ انج اسیں سمجھ سکدے آں کہ کہاوت اک مکمل جملہ ہوندا اے جینہوں تبدیل کیتے بنا اوہدے حقیقی معنیاں وچ لکھیا یا بولیا جاندا اے۔ ایسے تعریف نوں راجیل فاروق (ج 1986) نے اپنے مضمون ”محاورے، روزمرہ، تلمیح اور ضرب المثل (کہاوت) کے معنی اور فرق“ وچ انج بیان کیتا اے:

”کوئی شعر، مصرع، فقرہ یا جملہ جو اپنے اندر مکمل اور معنی خیز ہو اور عوام و

خواص کی زبان پر چڑھ گیا ہو کہاوت یا ضرب المثل کہلاتا ہے“۔ (3)

کہاوت سماج دی عکاس ہوندی اے۔ سو جھواناں موجب ایہہ مختصر، بامعنی تے سادہ ہون پاروں معاشرے دے پڑھے لکھے تے ان پڑھ طبقیاں وچ اکو جیہی مقبول ہوندی اے۔ ایہدیاں کئی قسماں ہوسکدیاں نیں۔ جینہاں

نوں بناوٹ، معنی تے انداز بیان پکھوں ونڈیا جاسکد اے۔ ڈاکٹر شوکت مغل (1946-2020) نے سرانیکھی لہجے دیاں پنج ہزار کہاوٹاں نوں اردو ترجمے نال ”سرانیکھی اکھان“ دے سرناویں پیٹھ ترتیب دتا اے۔ کتاب دے تعارف وچ اوہناں کہاوٹاں بارے اپنے وچا رسا نچھدیاں لکھیا:

”کہاوٹیں دنیا کی ساری زبانوں میں موجود ہیں۔ یہ دانائی، سچائی اور انصاف کا بھی پتہ دیتی ہیں اور زبان کے مزاج، وہاں کے موسموں، فصلوں، میلوں ٹھیلوں، فرصت کی مصروفیات، کھیل کود اور زندگی کی دلچسپیوں کا بھی۔ ان میں عورتوں کی زبان سے نکلنے والی گھر گریہستی کی باتیں بھی ظاہر ہوتی ہیں اور زندگی میں موجود اونچ نیچ اور نقائص بھی۔ ضرب الامثال سے جانوروں کی صفات، عورت و مرد کی انفرادی ذاتی خوبیوں کے علاوہ موسم اور رت کی تبدیلی کے اثرات، بزرگوں کے تجربات، داناؤں کی دانش مندی کا بھی علم ہوتا ہے۔ ضرب الامثال اس زبان کو بولنے والے لوگوں کی رسوم رواج، عادات، مزاج اور تاریخی واقعات کا بھی پتہ بھی دیتی ہیں۔ ان میں قوم کا ماضی جھلکتا ہے اور مستقبل کے لئے نصیحتیں اور مشورے ملتے ہیں۔“ (4)

جس طرح کہاوٹیاں یا ضرب الامثال بارے عربی، فارسی تے اردو سوجھواناں دی رائے اکو جیہی اے ایسے طرح انگریزی سوجھواناں نے Proverb بارے اوہو جیہے وچا رہی سا نچھے نیں جیہڑے اردو یا فارسی والیاں دے نیں۔ اتے ”اکھان“ بارے لہندے تے چڑھدے پاسیاں دے پنجابی سوجھواناں دے وچا روی رلدے ملدے نیں۔ سگوں انج گدا اے جیویں اوہناں اک دو جے دے وچاراں نوں ہی اپنی لپی وچ اتھیا اے۔ اکھان بارے ڈاکٹر ونجار سنگھ بیدی (1924-2001) نے ”لوک آکھدے ہن“ وچ اپنے وچا رسا نچھدیاں لکھیا کہ اکھان وچ انسانی جیون نال متعلق کوئی تجربہ سوتر بدھ کر کے دل کچھویں جاالن کارک بولی وچ پیش کیتا جاندا اے۔ اکھان ساڈے بزرگاں دی زندگی دے تجربیاں دا نچوڑ ہوندے نیں۔ انہماں وچ بڑی گورھی سیانف چھپی ہوندی اے۔ اکھاناں وچ

تھوڑے جیسے شہداں وچ آفاقی سچائی ہوندی اے جس نوں جھٹلایا نہیں جاسکدا۔ ڈاکٹر جسوندر سنگھ (ج 1954) موجب اکھاناں نوں تن حوالیاں نال ویکھیا جاسکدا اے۔ پہلا حوالہ تہذیبی تجربہ اے جیہدے پچھو کڑ وچ تاریخی سچائی، وسیب تے نسلاں دے مشاہدے تے تجربے موجود ہوندے نیں۔ دو جا حوالہ اکھان داروپ اے جس نوں اک تئکے، دو تئکے تے شعری پیرائے وچ ویکھیا جاسکدا اے۔ کجھ اکھان ٹکراویں برب والے وی ہوندے نیں جیہدے وچ دو متضاد گلاں نوں بیان کیتا جاندا اے۔ جیویں:

نوسو چوہا کھا کے بلی حج نوں چلی (5)

انجے ای دو بمباں دی بنتر والے اکھان وی ہوندے نیں جیہدے وچ اکو گل نوں بیان کیتا جاندا اے۔

جیویں:

رب ملائی جوڑی۔ اک انھاتے اک کوڑھی (6)

کجھ اکھان اجیسے ہوندے نیں جیہدے اپنی بنتر پاروں تے اکھان ای ہوندے نیں پراوہناں دی حیثیت بھارت دی ہو جاندی اے۔ لہندے پنجاب وچ اکھاناں بارے ڈھلاذ کر جوگ کم ڈاکٹر شہباز ملک (ج 1937) نے کیتا۔ اوہناں ”ساڈے اکھان“ وچ پنجابی اکھاناں نوں جمع کرن دے نال پہلی گل دے سرناویں پٹھ اکھان دی تعریف، بنتر، اکھاناں دے سومیاں، اکھاناں دیاں قسماں، گھیرے، بیان ڈھنگ تے اکھاناں وچ رہتل دے رنگ بارے مثالیں راہیں گل بات کیتی اے۔

ڈاکٹر شہباز ملک (ج 1937) توں وکھناں اورچدھڑ (1957-2019) نے اکھاناں بارے دو کتاباں مرتب کیتیاں۔ پہلی کتاب ”اکھاناں راہیں تواریخ“ وچ اوہناں دے اکھاناں دی گنتی کافی گھٹ سی ”لوک تواریخ“ دے سرناویں پٹھ دو جی کتاب وچ اوہناں پونے تن سوا اکھان اکٹھے کیتے تے اوہناں دے تاریخی حوالیاں نوں سامنے لیاں۔ چدھڑ موجب:

”گھٹ ودھ پونے تن سوا اکھان اکٹھے کر سکیا، جہناں دامیری بدھی مطابق

اتھاس نال گوڑھاسن بندھ اے“۔ (7)

احسان باجوہ (ج 1951) نے ”آکھن لوک سیانے“ دے سرناویں پٹھ اک ضخیم نسخہ تیار کیتا اے۔ جینوں

پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر نے کئی جلدوں میں چھاپے چاڑھیا۔ ایہہ ہن تک اکھاناں دے حوالے نال سب توں وڈا کم اے۔ کتاب دی پہلی جلد وچ اکھاناں بارے لکھاری نے اک مضمون شامل کیتا اے۔ جیہدے وچ اکھان دی تعریف کردیاں لکھیا:

”اکھان اک اجیہا امر سچ ہوندا اے جو گھڑی مڑی جاں وار وارک لوک بولاں دا حصہ بنن پاروں اپنے بیانے سچ وچ ایڈاپیڈا ہو جاندا اے پئی ہر کوئی اوس امر آکھن نوں بول کے اپنی آکھی تے سچ دی مہر لان لئی اوس نوں بول کے اپنی آکھی نوں پکیائی دیندا اے“۔ (8)

اکھان دی تعریف بیان کرن گروں باجوه نے وکھو وکھو سوجھواناں دے اکھاناں بارے وچاراں نوں بیان کردیاں ڈاکٹر شہباز ملک (ج 1937) ونگوں ارسطو توں آغاز کیتا۔ اوس لکھی پئی ارسطو موجب علم گیان دے کھنڈراں دا اوہ اٹ روڑا اے جو اپنے وچلے ست اتے سچائی پاروں ویلے دی کھیہ بکھیہ توں بچ گیا ہووے۔ دانس سٹورٹ دے حوالے نال اوہناں لکھیا کہ اکھان انسانی تجربے دا چمکدا ہو یا روپ ہوندے نیں۔ جد کہ آچر ٹیلر دے حوالے نال اکھان دی تعریف کردیاں دسیا پئی اکھان اک نکا جیہا سنہیا دین والے بول ہوندے نیں جو روایت وانگ لوکاں وچ منے جاندا اے۔ ایہہ عام طور تے کسے کم دا سمجھا دیندے نیں۔ جاں کسے موقعے بارے اپنی اٹل رائے دیندے نیں۔ باجوه موجب اکھاناں وچ چار ڈھلے گن ہونے چاہی دے نیں۔ جیویں انسان جاں انسان دے سبھا بارے جانکاری۔ وضاحت بھریاتے زبان دی امیرت والا بیان۔ دل کھبواں اتے ڈھکواں بیان۔ ویلے نال ہنڈن دی طاقت والا بیان۔

اکھاناں دی بہتر، ورتوں تے لوڑ بارے سارے پنجابی سوجھواناں دی رائے سنجھی اے۔ احسان باجوه موجب ایہہ اکھان عام فہم ہونے چاہی دے نیں۔ کجھ اکھان ٹچکر داروی ہوندے نیں جیہناں وچ کوئی خاص ٹچکر کر کے گل کیتی جاندی اے۔ اجیہے اکھاناں دی ونگی اخیر تے دتی جاوے گی۔ اکھاناں دی بہتر بارے ڈاکٹر شہباز ملک (ج 1937) نے لکھیا:

”اکھان کیوں جے کسے نہ کسے تجربے دا نچوڑ ہوندے نیں تے سیانیاں نے

اوہناں نوں اگلی نسل تیکر اپڑانا ہوندا اے ایس کر کے ایہناں دی بہتر وچ

سب توں پہلاں اختصار دا دھیان رکھیا جاندا اے۔“ (9)

ڈاکٹر شہباز ملک (ج 1937) نے بہتر دے حوالے نال اک تکے، دو تکے تے شعری یا نثری گل والے اکھاناں نوں مثالاں راہیں بیان کیتا اے۔ احسان باجوہ موجب اکھاناں دی بہتر کسے خاص نظریے دی بنیاد تے اسر دی اے۔ اکھان دی زبان سادہ تے الفاظ مختصر ہونے چاہی دے نیں۔ باجوہ نے اکھاناں دے سو میاں دا ذکر کردیاں لکھیا کہ پنجابی اکھان وکھو وکھ نہیاں تے اسرے ہوندے نیں۔ کجھ اکھان لوک گیتاں وچوں لئے گئے ہوندے نیں تے کجھ بھارتاں توں۔ کجھ ادب توں پھٹے جا پدے نیں تے کجھ داسمبندھ ساڈی ثقافت تے ساڈے موسماں دے نال ہوندا اے۔ کجھ اکھان دو جیاں زبانوں توں لئے گئے ہوندے نیں تے کجھ انسان نوں گوڑھی سوچ ول پریردے نیں۔ شہباز ملک (ج 1937) نے پیشیاں دے حوالے نال وی اکھاناں دا ذکر کیتا اے۔ ایس توں وکھ اوہناں تعلیمی تے تمثیلی اکھاناں دی گل وی کیتی اے۔ اوہناں لکھیا:

”وڈے کچھوں اکھاناں دیاں دو قسماں ہوندیاں نیں۔ اک تعلیمی تے دو بے تمثیلی۔ انج تے ہر اکھان کوئی نہ کوئی تعلیم یاں مت دیندا اے پر تمثیلی انگ دے اکھاناں وچ کسے خاص چیزیاں واقعے ول اشارہ کیتا جاندا اے۔ ایہدے وچ تلمیح قسم اوہ اکھان وی شامل نیں جہاں مگر کہانیاں موجود نیں یاں جیہڑے تاریخی انگ دے نیں۔“ (10)

اکھاناں دا ویرا اوس سسے تک مکمل نہیں ہوندا جدوں تک اکھاناں تے محاوریاں وچکار نکھیڑا نہ کر لیا جاوے۔ اکھاناں بارے لکھن والے سارے سوجھواناں نے اکھان تے محاورے وچکار نکھیڑا ضرور کیتا اے۔ اوس نکھیڑے دا سست استھھے وی درج کیتا جاندا اے۔ محاورے نوں انگریزی وچ Idiom آکھیا جاندا اے۔

محاورہ لفظاں دا اجیہا مرکب ہوندا اے جیہدی ورتوں عام طور تے لفظاں دے حقیقی معنی دی تھاویں اصطلاحی معنی یا مفہوم وچ فقرے یا گل دے سوپن تے اثر نوں ودھاوون لئی کیتی جاندی اے۔ عام طور تے محاورہ کسے شے دا خاص انداز اے۔ جیویں ناچ یا موسیقی یا فن تعمیر وغیرہ۔ مطلب محاورے دے لفظاں دے عمومی طور تے معنی

واٹکوں ہوندے نیں جدوں کہ محاورے کسے بولی دی وگدی ہوئی ندی دیاں لہراں وانگ ہوندے نیں۔ محاورہ گل بات داشنگار ودھاون لئی، بولاں نوں پکیائی دیون لئی ورتیا جاندا اے۔ محاورہ مندیا چنگ نوں بیان کردا اے اوہدے اثر دی گل نہیں کردا۔ جیویں ”کسے لئی کھوہ کڈھنا“ اک محاورہ اے ایہی محاورہ اکھان وچ ایویں ورتیا گیا اے۔ کسے لئی کھوہ کڈھیاں نوں کھاتا تیار۔ ڈاکٹر جسوند سنگھ (ج 1954) نے محاورے تے اکھان دے ایس فرق نوں بیان کردیاں لکھیا:

”محاورے دی بولی وچ شبدان دے عام پرچلت مطلب اپنے نوں حوالے اتے تجربے وچو کھرے ستھارت مطلب گرهن کردے ہن۔ نوں اپتن معنی وچ اوہ ڈائریکٹ سانجھ دے باوجود شبدان دے عام مطلب اصلی معنیاں دے سوچک نہیں ہوندے۔ ایہناں نوں تہذیبی ورتارے دے پر کرن وچ شبدان دے سجھاؤ معنیاں وچ نہیں وچا ریا جاندا“۔ (13)

محاورے تے اکھاناں وچ نکھیرا کرن دے نال نال اکھاناں بارے اپنے وچا ریا سانبھن والے سوجھواناں ایہناں دے موکلے گھیرے دی گل وی کہتی اے۔ اوہناں موجب کجھ اکھان ایجیہے ہوندے نیں جیہناں دا گھیرا مقامی ہوندا اے۔ جد کہ کجھ اکھان عالمی پدھر دے ہوندے نیں۔ ایہہ سچائی ساریاں سماجاں دی سانجھی حیاتی نال جڑی ہوندی اے تے ایسے پاروں ایہہ اک توں ودھ زباناں وچ ورتے جانداں نیں۔

اکھاناں دیاں جڑاں ادب، تاریخ، تہذیب، سماج، رواج، موسم تے رہتل وچ ہوندىاں نیں۔ جس پاروں اکھاناں دا سببندھ حیاتی نال بہت گورھا ہوندا اے۔ ایہہ حیاتی تے رہتل دی عکاسی کردے نیں تے حیاتی بارے سوجھ وی دیندے نیں۔ ایہی وجہ اے پئی اکھان حیاتی تے ادب نوں اگے ودھان وچ معاون ہوندے نیں۔ پر دوجے پاسے ایہہ وی حقیقت اے پئی جے حیاتی دے کسے شعبے دا کوئی پکھ یا ادب دا کوئی انگ ترک کردتا جاوے تے اوہدے نال منسلک اکھان وی متروک ہو جاندا اے۔ مڈھلے طور تے اکھاناں دا سببندھ نزاروز حیاتی دی بول چال نال سی پراجو کے سہ اکھاناں ملکی تے عالمی پدھر تے اپنی ادبی حیثیت نوں وی منوالیا اے۔ جس کر کے سوجھواناں تے کھوجکاراں ایسے کھیتر وچ چوکھی توجہ دتی اے۔ پنجابی بولی دے سوجھواناں تے کھوجکاراں نے وی دو جیاں بولیاں

دی دیکھا دیکھی اپنے آپ نوں ایس پاسے پریریا اے۔ جس پاروں پنجابی زبان وچ اکھان بارے ذکر جوگ لکھتاں تے مضمون مکھ وکھالے آئے نیں۔

جس طرح اسپں پہلے بیان کیتا اے کہ اکھاناں دے حوالے نال اجو کے سے سب توں وڈا کم پلاک ولوں کروایا گیا اے۔ ایہہ کم احسان باجوہ نے سرے چاڑھیا۔ اوہناں اپنے توں پہلے سو جھواناں تے کھوجکاراں کولوں بھرویں مدد حاصل کیتی۔ باجوہ موجب اوہنے وںجار اسٹگھ بیدی دی کتاب ”لوک آکھدے ہن“، نور محمد دی کتاب ”بابے بنا بکریاں نہیں چردیاں“، شوکت مغل دی کتاب ”سرائیکی اکھان“، ڈاکٹر دیوداس دی کتاب ”اکھاناں دی کھان“، ثناء چدھر دی کتاب ”اکھاناں راہیں تواریخ“، سلطان سکون دی کتاب ”ہندکو ضرب الامثال“، احمد دی کتاب ”آئینہ پنجاب“ تے منزل احمد دی کتاب ”پنجابی ضرب الامثال اور کہاوتیں“ توں لایا بھ چکی۔ ایس پکھوں کجھ ہور کتاباں وی ذکر یوگ ہیں۔ جیویں ڈاکٹر شہباز ملک دی کتاب ”ساڈے اکھان“ تے ”پنجابی کہاوتاں“ عین الحق فرید کوٹی دی لکھت ”اکھان“ چینہاں بارے احسان باجوہ لایا بھ دی گل کرنا شاید بھل گئے۔ ایہدے توں وکھ ڈاکٹر ظفر مقبول دی ”مقبول ضرب الامثال (خمس لسانی)“ جیہدے وچ لکھاری نے اکھاناں نوں پنج مختلف زباناں اردو، عربی، فارسی، انگریزی تے پنجابی وچ بیان کیتا اے۔ لکھاری نے وکھو وکھ زباناں وچ بولے جان والے اکھاناں نوں اک دو جے دے متبادل دادر جے دین لئی بڑی محنت تے کوشش کیتی اے۔ جیہدی اک ونگی استھے درج کیتی گئی اے:

”مختلف زباناں میں ایک ہی خیال کو کن مختلف طریقوں سے ظاہر کیا گیا

ہے۔

فارسی: آئینہ داری در مجلس کوراں باسیہ دل چہ سود گفتن وعظ

اردو: بھینس کے آگے بین بجانا

پنجابی: اٹھے اگے رونا اکھاں دکھاؤ

عربی: لتطر حوا حوا الدر تى افواه الكلاب

انگریزی: ”Pearls before swines“۔ (14)

ایہہ کتاب 2021 وچ چھاپے چڑھی سی جیہدی تیاری لئی باجوه دی کتاب ”آکھن لوک سیانے“ توں وی مدد لئی گئی۔ ایس کھیترو وچ اک کتاب چرغ دین جونیکے والے (1898 توں 1995) نے وی ”چوی لطفی تے پنجابی اکھان“ دے سرناویں پیٹھ لکھی سی جیہڑی ہن موجود نہیں پر اوہدا تذکرہ ”لعلوں دی پنڈ“ تے ہو رکئی کتاباں وچ موجود اے۔ مکدی گل ایہہ اے کہ ایہہ ساریاں کتاباں پنجابی اکھاناں بارے جا نکاری دیندیاں نیں۔ بھانویں انہماں وچ گھٹ ودھ اکوجیہی جا نکاری میسر اے البتہ ہر لکھاری تے سوجھوان دا بیان ڈھنگ اپنا اے۔ ایس لئی مذکور ساریاں کتاباں اپنی اپنی تھاویں اہم نیں۔

حوالے

- 1- Collinsdictionary.com/dictionary/english/proverb date 20-08-2022
- 2- en.wikipedia.org/wiki/proverb#definitions date 20-08-2022
- 3- اردو.com/1672/عروض/بلاغت/عروض date 20-08-2022 -3
- 4- شوکت مغل۔سرائیکی اکھان، ملتان: جھوک پبلشرز، 2005ء، ص 3-4 -4
- 5- جسوندر سنگھ، ڈاکٹر، پنجابی لوک ساہت شاستر، پٹیالہ: پٹیالہ پبلی کیشن بیورو، پنجابی یونیورسٹی، 2003ء، ص 103 -5
- 6- اوہی -6
- 7- ثناوردھڑ۔ لوک تورنچ، لاہور: سانجھ، 2008ء، ص 20 -7
- 8- احسان باجوہ۔ آکھن لوک سیانے جلد اول، لاہور: پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر، 2007ء، ص 9 -8
- 9- شہباز ملک، ڈاکٹر، ساڈے اکھان نواں ایڈیشن، ص 10 -9
- 10- اوہی، ص 13 -10
- 11- dictionary.cambridge.org/dictionary/english/idiom date 20-08-2022
- 12- روزمرہ محاورہ اور ضرب المثل njabhs.blogspot.com/2019/11/blog-post.html date 20-08-2022 -12
- 13- جسوندر سنگھ، ڈاکٹر، پنجابی لوک ساہت شاستر، ص 109 -13
- 14- ظفر مقبول، ڈاکٹر، میاں، مقبول ضرب الامثال، لاہور: بزم مولا شاہ، 2021ء، ص 20-21 -14

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2022, PP

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 14

☆ ڈاکٹر واصف لطیف، ڈاکٹر افتخار احمد سلہری

COMEDY AND CRITICS OF RAVI MAGAZINE

رسالہ ”راوی“ دیاں طنزیہ، مزاحیہ لکھتاں

Abstract

Punjabi writings in "The Ravi" began to be published from June 1910. Apart from folk literature, poetry and prose; satirical and humorous writings were also published in large numbers, with the aim of entertaining as well as criticizing the writers and improving the quality of the writings. The satires written by the students were college and hostel related, while the editors' satires were post-mortems of poor writing, intended not to humiliate but to correct. Satirical and humorous Punjabi writings of "The Ravi" are in the form of poetry and prose. This article discusses only the prose writings that have been written by students and editors.

☆ اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
☆ اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

Keywords: Analytical Study, Idiom, Akhan, Kahawat, Valuable.

”راوی“ دیاں شعری صنفاں وچ پابند نظم، آزاد نظم تے چومصرعہ جد کہ نثر وچ افسانے، ڈرامے، مضامین، ادارے تے طنزیہ، مزاحیہ لکھتاں زیادہ لکھیاں گئیاں۔ ”راوی“ دی پنجابی نثر اہمیت دی حامل اے کیوں جے پنجابی وچ نثری ادب دی گھاٹ اے۔ دنیا بھر وچ نثری ادب شعری ادب نالوں چوکھا چرگروں رچیا جانا شروع ہويا۔ ایہو وجہ اے پئی پنجابی شعری ادب دی تاریخ تیرھویں صدی دے شاعر بابا فرید (1280ء-1188ء) توں جد کہ نثری ادب دی تاریخ ستارھویں صدی دے حاجی محمد نوشہ گنج بخش (1691ء-1602ء) توں شروع ہوندی اے۔ پنجابی نثر دا مڈھ دینی فقہی ادب توں بچھا۔ ختر جعفری لکھدے نیں:

”حضرت نوشہ گنج بخش مگروں پنجابی نثر وچ کجھ مذہبی رسالے لکھے گئے پر لوکاں دا بہتا رحمان شاعری ول رہیا۔ ایس دے باوجود اورنگ زیب عالمگیر دے زمانے وچ حافظ برخوردار نے رسالہ ’بوابل نماز‘ لکھیا فیر پکی روٹی، تے ’مسی روٹی‘ وچ دینی مسئلے بیان کیتے گئے۔ ۱۸۴۶ء وچ انگریزاں نے پنجاب اُتے قبضہ کر لیا تے عیسائیت دی تبلیغ واسطے مشنری پادریاں نے پنجابی نثر وچ نئے نئے رسالے (پمفلٹ) چھاپے۔“ (1)

دینی، فقہی رسالیاں دا پنجابی نثری ادب دے ودھا وچ بھرواں حصہ اے۔ ہندوستان وچ انگریزاں دے قبضے مگروں نویاں نثری صنفاں آئیاں تے مقامی زبانوں وی نویں نثری تجربے ہوئے جیہناں پاروں ناول، افسانہ، ڈرامہ، تحقیق، تنقید، سفرنامہ، انشائیہ تے طنز و مزاح لکھن دا سلسلہ شروع ہويا۔ اوہ دور وچ رسالہ ”راوی“ وچ دو جیاں نثری صنفاں دے نال طنزیہ، مزاحیہ ادب وی چھپنا شروع ہويا۔

عربی اکھان اے: ”المزاح فی الکلام کا الملاح فی الطعام“ گل بات وچ مزاح دی اوہی اہمیت اے جیہڑی کھانے وچ لُون دی اے۔ کھانے وچ لُون دی مناسب مقدار وانگوں حیاتی وچ پورا مزاح ای چنگا لگدا اے۔ حیاتی بہتا چر اکو ڈگر تے نہیں چل سکدی۔ انسانی حیاتی خوشی تے غم دا مرکب اے۔ انسان نوں غماں فکراں تے

دکھاں درداں توں فرار حاصل نہیں البتہ اوہ کسے نہ کسے تفریح نال ایہناں نوں گھٹ ضرور کر سکدا اے۔ حیاتی دے غم حیاتی دی راوہ داروڑا نئیں۔ اوہ انسان نوں تھکاتے، ڈگا دیندے نئیں یا اگانہہ ودھن توں روکدے نئیں۔ انسان نوں ساہ کڈھن لئی تے نویں سرے توں حیاتی دے غماں دا مقابلہ کرن لئی آہر کرنے پیندے نئیں جیہدے لئی حیاتی وچ اجیہی تفریح چاہیدی اے جیہڑی پریشانیاں مکا کے اگانہہ ودھن دا حوصلہ دیوے۔ مزاج تفریح اے جیہڑی انسان نوں کجھ چرلئی سہی پرہو لا کر دیندی اے۔

مزاج دا ڈھ ڈراما، نائک تے تھیٹر وچ پیش کیتیاں جان والیاں رہساں تے نقلاں توں بجھا۔ راس دھاریے، نقلیے تے بھنڈ مزاجیہ قسم دے کھیڈ کھیڈ کے تے دیکھن والیاں نوں خوش کرن دے جتن کردے نئیں۔ لوکاں نوں اداکاری، حرکتاں تے گلاں باتاں نال ہسان دا چارواوی کردے۔ ایسراں کجھ چرلئی دیکھن والے اپنا غم بھل کے ہلکا پھلکا محسوس کرن لگدے۔ فیروز مزاج دے نال طنز وی شامل ہو گیا یعنی ہسن ہسان والیاں گلاں باتاں دے پس منظر وچ حیاتی دے کسے نہ کسے مسئلے، سماجی برائی یا معاشرتی ناہمواری نوں موضوع بنایا گیا۔ طنز تے مزاج مطلب پاروں اک دوجے توں دکھ نہیں پر اجوکے دور وچ ایہہ اک دوجے لئی لازم ملزوم نئیں۔ طنز تے مزاج نگاری دی لوڑ، اہمیت تے مقصد بیان کردے ڈاکٹر انعام الحق جاوید لکھدے نئیں:

”طنز تے مزاج دی سانجھ نوں ثابت کر دیاں ہو یاں کہیا جاندا اے کہ اک چنگا طنز نگار اک ماہر سرجن وانگر ہوندا اے جیہڑا مزاج دی شگفتگی نال مریض تے مدہوشی دی حالت طاری کر دیندا اے تاں بے جراحی دے عمل

دے دوران اوہنوں تکلیف نہ ہووے۔“ (2)

مادہ پرستی دے اجوکے دور وچ ہر بندہ نفسا نفسی وچ پھسیا، بھج نئیں دا شکار تے پریشانیاں وچ گھریا اے۔ اچھے ماحول وچ بے کوئی خوشی دا پر بندھ کرے تے اوہ فرشتیاں توں گھٹ نہیں۔ مزاج نگار اوہی ہوندا اے جیہڑا اندر دے گھٹے ماحول لئی روشن دان داکم کرے تاں بے مزاج تازہ ہو دا اچھو نکا ثابت ہوئے جیہڑا انسانی دل دا غ نوں ہوادار تے خوشبودار بنائے۔ احمد ندیم قاسمی مزاج نگار کپھوں ”چونبھڑاں“ وچ لکھدے نئیں:

”ایس ویلے اک آدمی دوجے نوں ہسائے تے میں سمجھدا ہاں اوس نے

بڑائی کی داکم کیتا اے۔ ہاسا دل دیاں ڈنگھانیاں وچوں نکلے تاں سمجھو ایس
 بندے دے سینے داسارا میل کچیل دھل دھلا گیا اے۔ ارشد میرجدوں
 اپنے پڑھن سنن والیاں نوں ہساندے نیں تاں اوہ ایہہ کم صرف ساڈی
 تہاڈی وقت گزاری لئی نہیں کردے، اوہ تاں ساڈے تہاڈے دماغاں دے
 جالے لاہندے نیں۔“ (3)

ظنرتے مزاح ادب دا اہم پہلو اے۔ دنیا دیاں وڈیاں زباناں دے ادب وچ مزاح دی گھاٹ نہیں۔ پنجابی
 وچ شعری نثری؛ طنزیہ، مزاحیہ ادب موجود اے نثری ادب وچ ایہہ روایت پرانی نہیں کیوں جے پنجابی ادبی نثر دی
 تاریخ بہتی پرانی نہیں پنجابی رسالے وی بہت گھٹ چھپے۔ پنجابی مزاح دی تاریخ ہفتہ وار مزاحیہ اخبار ”موجی“ تک
 اے۔ انعام الحق جاوید ہوراں، جمالہ مولان بخش کشتہ لکھیا کہ ایس ایس چرن سنگھ شہید (1935ء-1893ء) نے مزاحیہ
 کہانیاں دی کتاب ”ہسدے ہن جو“ شائع کروائی جد کہ جوشوا فضل الدین دی کتاب ”ادبی افسانے“ وچ مزاحیہ
 افسانیاں دا اک حصہ موجود اے۔ اخباراں رسالیاں وچ طنز و مزاح دی روایت پاکستان بنن مگروں دی اے۔ ڈاکٹر
 فقیر محمد فقیر دے رسالے ”پنجابی“ وچ مزاحیہ ادب چھپدا رہیا۔

پنجابی ادب وچ بھاری ظنرتے مزاح دی روایت پاکستان بنن مگروں دی اے پر رسالہ ”راوی“ وچ پنجابی
 گورکھی تے فارسی اکھراں وچ طنزیہ، مزاحیہ لکھتاں دی جاندار روایت موجود اے افسوس کہ کسے پنجابی تاریخ یا ادبی
 تذکرے وچ ایہہ ذکر نہیں۔ ”راوی“ وچ مزاح دا مڈھ اکتوبر 1925ء وچ چٹکلیاں توں بچھا۔ فیراڈ واڈ مستقل
 سرناویاں پٹھ کئی شماریاں وچ مزاحیہ لکھتاں چھپدیاں رہیاں۔ مزاحیہ سرناویں ”ہاس بنوڈ“، گھسیٹے دیاں گھسیٹیاں،
 ”چڑوے ریوڑیاں“، ”رڈی دی ٹوکری“، ”دلکن میٹی“، ”انجمن احمقاں“ تے ”ایدھروں اودھروں“ ورگے سن۔ کجھ
 پڑھیار مسٹر شنگلو، بابا گھسیٹا، حاجی بگول، طوطا رام تے گھوٹو جیسے فرضی مزاحیہ ناواں نال وی لکھدے رہے۔ ایہناں
 سرناویاں توں اڈ گورکھی تے فارسی اکھراں وچ چٹکلے وی چھپدے رہے۔ مزاحیہ لکھتاں ”ڈھکونسل“، ”دل پرچاوا“،
 ”پٹاکے“، ”کھری کھری“، ”پرہیز“ تے ”گپ شپ“ دے وکھو وکھ سرناویاں نال چھپدیاں رہیاں۔ کجھ لکھتاں
 اجیہیاں سن جیہڑیاں موضوع دی یکسوئی تے ہلکے پھلکے طنز و مزاح دے اعتبار نال انشائیہ (Light Personal

(Essay) دی تکنیک تے پوریاں اُتر دیاں نیں۔ جیویں ”میرا گوانڈھی“، ”نکے نلے ڈھڈ“، ”فرسٹ ایئر فول دی کہانی اپنی زبانی“، ”حجامت کروانی“، ”وچارہ نک“، ”ٹٹا ہویا دل“، ”میرا یار“ تے ”چودھری صاحب“ وغیرہ۔ مزاحیہ شاعری اڈواڈ شماریاں وچ تھوڑی بہت شائع ہوندی رہی۔

”راوی“ وچ پہلی مزاحیہ لکھت ایس ایس برک دے گورکھی چٹکلے نیں جیہڑے اکتوبر 1925ء وچ چھپے۔ پنج لطیفیاں وچ جتھے مزاح دی کیفیت پیدا کر کے ہسان دا چارہ کیتا گیا او تھے سپین تے مہارت نال لوکاں دی سادگی تے سماجی مسئلیاں نوں وی اگھیرن دا آہر کیتا گیا۔ معاشرتی بد اخلاقیوں دا مشاہدہ کر کے مزاح دی مدد لیندیاں طنز چٹکلے دی اچھتا اے۔ پینڈ لوکاں دی سادگی نوں مزاحیہ انداز وچ چٹکلے راہیں بیان کیتا گیا اے:

”اک آدمی نے پنڈ ڈھیہہ پئی اپڑنا سی تے راہ چوں جاندا جاندا پنڈ دانان
 بھل گیا۔ اک پنڈ بچاتاں اُس توں اگے اوہنوں ڈھیہہ پئی داراہ بھی نہیں
 سی آؤندا۔ کرے تاں کیہہ کرے؟ پنڈ دی ستھ وچ اپڑیا آتے آکھن لگا کہ
 مینوں راہ دسو، اوہناں پچھیا کتھوں دا؟ تاں اُس نے مٹی دی اک ڈھیری
 بنائی تے پھیر ڈھادی“۔ (4)

اکتوبر 1926ء دے گورکھی حصے وچ منگل سنگھ (جو سکینڈ ایئر دا پڑھیا رسی) دے چٹکلے چھپے۔ چٹکلیاں بارے مدیر نے لکھیا ”لکھاری جی دے چٹکلے ہن تاں نوں پر اے پنجابی لکھن دا سُہیا پکا نہیں جا پدا۔“ مدیر نوں زبان تے اعتراض سی، چٹکلیاں تے نہیں۔ منگل سنگھ نے چٹکلیاں دی بابت پڑھنہاراں نوں جو ”بینتی“ کہتی اوہ آپوں وچ چٹکلے توں گھٹ نہیں:

”بینتی: ذرا ہسنا کھیڈنا نہ۔ ہسن دی وچ کوئی گل نہیں۔ انگریزی زبان وچ
 کہاوت ہے "Laugh to be come fat" جو جیہڑے میرے
 ورگے پیلے ہن بے شک کمرے نوں سر تے چُک لین پر جیہناں دے بھار
 نال زمین کنبدی ہے اوہ اپنے حال تے مہربانی رکھن“۔ (5)

اکتوبر 1926ء دے شمارے وچ بابر بیگ دے دو چٹکلے شامل سن جیہڑے فارسی اکھراں وچ نیں۔ دونوں

چٹکے پنجاب دی پینڈو راتل دے پس منظر وچ نیں۔ پہلا چٹکلا جٹ تے مرانی دادو جے وچ دو جٹاں دی آپسی گل بات راہیں مزاح اے۔ جنوری 1929ء دے شمارے وچ فارسی اکھراں وچ ایڈیٹر بلدیو سنگھ لوتھر دا اک چٹکلا ’ہسو تاں رل کے، روؤ تاں کئے‘ چھاپے چڑھیا۔ شمارے وچ فارسی اکھراں دے صرف تن صفحے سن چوتھے صفحے تے چھ سطران دا چٹکلا۔ صفحہ پُر کرن لئی ایڈیٹر نے آپے ای مزاح لکھن دی طبع آزمائی کیتی۔ چٹکے وچ مزاح دے نال زمانے دی سادگی وی اے:

”روڈو نے سنیا کہ وڈے دناں دیاں چھٹیاں کر کے گڈی دا کرایہ گھٹ لگنا اے، چلو پرانہ پنڈوں ای ہو آویے۔ پلو پلی وچ سٹیشن تے جا چُجاتے جان دیاں ای ٹکٹ گھر دے بابونوں پکھن لگا: ٹکٹ بابو جی! پونے اٹھ وجے والی گڈی کدوں آوے گی؟ بابو: ست وچ کے 45 منٹ تے۔
 روڈو: سرکاری چنگی اے، کرایہ گھٹا کے گڈیاں نوں مقرر وقت تے نہیں آون دیندی۔ کدے پونے اٹھ تے کدے ست وچ کے پنچتالی (45) منٹ تے“۔ (6)

اپریل 1929ء وچ رانجھا دے لکھن تے چٹکے شائع ہوئے جیہڑے کالج لائف بارے طنز تے مزاح سن۔ چٹکلیاں وچ دسیا کہ پڑھیا رتعلیمی اداریاں وچ کسراں ویلا کھنجان دے نیں پنجابی زبان نوں گھٹیا جان والیاں نوں وی تنقید دا نشانہ بنایا گیا۔

جنوری، فروری 1925ء توں حصہ پنجابی دی وکھ مجلس ادارت بنی ہر تعلیمی سال دے شروع وچ نواں مدیر مقرر ہوندا۔ مدیر اکم اداریہ لکھنیا کدھرے ایڈیٹر نوٹ لکھنیاں پر حصہ پنجابی دے پڑھن تے پتہ لگدا کہ مدیر وچارا آپے ای اداریہ تے ایڈیٹر نوٹ توں اڈ اصلاح خاطر سرنواں پٹھ وی لکھدے رہے۔ مثلاً ”گھسیٹے دیاں گھسیٹیاں“، ”رڈی دی ٹوکری“ تے ”چڑوے رپوڑیاں“ جیہیاں طنز تے مزاح نال بھریاں لکھتاں ایسے سلسلے دی کڑی نیں۔ لکھتاں دا مقصد سی لکھن والے آگوں توں اوہ غلطیاں فیرنہ کرن جیہناں نوں طنزیہ، مزاحیہ انداز وچ نمایاں کیتا جاندا۔ مقصد لکھن والیاں دی دل آزاری یا برا بھلا کہنا ہرگز نہیں سی۔ ”گھسیٹے دیاں گھسیٹیاں“ وچ مدیر دی ہتھ بندھ بیتی

انج اے:

”لاتوں کے بھوت باتوں سے نہیں مانتے۔ کچھلی وار کچھ پاٹھک اپنا خون پسینہ اک کر کے لکھے ہوئے لیکھاں نوں گھسیٹیاں وچ ویکھ کے بہت نراس ہوئے۔ اسماں اوہناں نوں سمجھان دی لکھ کوشش کیتی کہ برخوردار اسماں تہاڈا حوصلہ ودھان واسطے لکھیا سی پر اوہ منن والے جنور نہیں سن تے اپنے آپ نوں تیس مارخان سمجھدے سن۔ سانوں ڈراو اڈتا کہ اگے توں لیکھ ہی نہ دیا کراں گے، تاں ’راوی‘ کیویں چھپے گی۔ بھلا اوہناں بھلے مانساں نوں کوئی پچھے کہ اک قطرہ گھٹن نال وی کدی راوی بہنی بند ہوسکدی ہے تے نالے لیکھ لکھ کے اوہ کیہڑا ساڈے تے احسان کردے نیں! اپنی پنجابی ماتا دی سیوا کردے ہن۔ نہیں کرن گے تاں آپ خطا کھان گے۔“ (7)

”گھسیٹے دیاں گھسیٹیاں“ تے ”رڈی دی ٹوکری“ کئی شماریاں وچ چھپدی رہی۔ لکھن والا مدیر آپے ہوندا سی جو اپنا اصل ناں یا مدیر لکھن دی تھاں ”بابا گھسیٹا“ تے ”حاجی بگول“ جیسے فرضی ناں ورتدا سی۔ ”گھسیٹے“ توں بیوقوف، کم فہم، نا تجربہ کار، ناقص لکھن والا یا گل دا گلا، ہن بنان والا مراد لیتا جاسکدا اے جدکہ ”گھسیٹیاں“ تے ”رڈی دی ٹوکری“ وچ اوہ مواد ہوندا جو ”راوی“ وچ کسے صورت چھپن جوگا نہیں سی ہوندا۔ مدیریاں ولوں لکھیاں لچھیاں لکھتاں دا جائزہ لیا جاوے تاں محسوس ہوندا کہ ایس آہر دا مقصد لکھن والیاں دی تذلیل کرنا نہیں سگوں راہنمائی یا اصلاح کرنا ہوندا سی۔ لکھیار دا اصل ناں وی نہیں لکھیا جاندا سی سگوں ”معصوم“، ”الف ک ک“، ”س س“، ”ب س“، ”ن الف“، ”گ ب“ تے ”پ س“ وغیرہ یا کلاس تے سیکشن لکھ کے لکھت دیاں خامیاں دس دتیاں جان دیاں سن۔ مثلاً ”ن الف“ نے مدیریاں خط لکھیا کہ ”راقم آپ سے ملنے کا طلبگار ہے، پتہ ارسال کریں۔“ گورنمنٹ سنگھ انتظار ”بابا پھلڑ“ کی زبانی ”م ک“ (چوتھا سال) کی تحریر ”جوٹش“ کی بابت جواباً لکھتے ہیں:

”آپ جی جوٹش لگان دیاں ہو یاں فرماندے نیں کہ: ’لاہور وچ 2012ء

وچ اک بڑا زبردست بھونچال آئے گا جس دے کارن سبھ کچھ تباہ ہو جائے

گا۔

رَبِّ دَا وَاسَطَه جے بابے دی گل متوتے ایہو جیہی دہشت (Panic)
پھیلاں والی گل نہ اُچریا کرو۔ بے بے سرکار بڑی ڈاہڈی اے تے تہاڈے
جیہے بندیاں واسطے ڈیفنس آف انڈیا ایکٹ بنایا ہویا اے۔ (8)

”رڈی دی ٹوکری“ چھپن دازمانہ مئی 1940ء توں جون 1944ء اے۔ سرناویں پٹھ چھپیاں کل اٹھاراں
لکھتاں صرف فارسی اکھراں وچ نیں لکھتاں وچ مدیر نے اصل ناں دی تھان ”بابا گھسیٹا“، ”حاجی بگلول“، ”پھکڑ
بابا“ تے ”بابا جبولوٹہ“ دے فرضی ناں ورتے۔ ”بابا گھسیٹا“ مدیر آپ سی، ردی کیتیاں گنیاں لکھتاں بارے اوہناں
دے لکھیاراں ولوں آن والا سخت ردِ عمل برداشت نہ کیتا تے ”سچ آکھیاں بھانبرِ مچدا اے“ موجب ذمہ داری توں
سبکدوش ہو گیا ”ردی دی ٹوکری“ دا انتظام ”حاجی بگلول“ دے ہتھ آیا۔ حاجی بگلول وی مدیر آپ ای سی۔

”جیہناں پاٹھکاں نے چھلی راوی وچ، رڈی دی ٹوکری پڑھی سی۔ اوہناں
نوں پتہ ہووے گا کہ بابا گھسیٹا جی نے صاف کہہ دتا سی کہ اوہ اگے توں
ایہہ ٹوکری کدی نہیں لکھن گے۔ سانوں ایس واری اوہناں نوں داہتیا
نہیں پیار ساڈی بڑی خوش قسمتی آپ نے اپنے چھوٹے بھرا حاجی بگلول
جی نوں ساڈے ولوں ایہہ کم کرن واسطے کہہ دتا“۔ (9)

”بابا گھسیٹا“ تے ”حاجی بگلول“ نے طنزیہ مزاحیہ انداز وچ غیر معیاری لکھن والیاں نوں دسیا ”راوی“، علمی
ادبی کچھوں معیاری، اعلیٰ تے اچھا رسالہ اے جیہدے وچ معیار نوں ہر حال وچ مدنظر رکھیا جاندا اے معیاری لکھت
نہیں لکھے گا اوہدیاں لکھتاں ”رڈی دی ٹوکری“ وچ ای جان گیاں۔ غیر معیاری لکھتاں جیہڑیاں ”راوی“ وچ
چھپنوں رہ جانیاں اوہناں اُتے اُکا تنقید برائے تنقید ای نہیں سی ہوندی سگوں غلطیاں دی نشاندہی کر کے اگوں لکھن
والیاں دی اصلاح وی کیتی جاندی سی۔ ”حاجی بگلول“ نے جنوری 1942ء دی ”ردی دی ٹوکری“ وچ لکھیا کہ ایڈیٹری
دا کم ایسا سوکھا نہیں، جتا لوکی سمجھدے نیں۔ ایہدے وچ ڈھیر مشکلاں دے نال بہت ساریاں دی دشمنی وی مول لینی
پیندی اے:

”ایڈیٹر صاحب تے کئی واری ’راوی‘ وچ چنگے مضمون نکلن ای نہیں دیندے، تاکہ اوہناں دی رڈی دی ٹوکری دی کدھرے شان نہ ماری جائے..... دیکھیے ایس مضمون دی قسمت کتھے لڑدی اے۔ بادشاہو تہاڈا مضمون بڑا چنگا اے۔ ایس لئی تاں ایس اوس نوں اپنی ٹوکری وچ رکھ لیا اے۔ تسی تاں جوکر (Joker) بنن دی کوشش کردے او۔ یاد رکھو ایہہ گورنمنٹ کالج دی راوی اے کوئی قادر بخش واقصہ نہیں۔“ (10)

”رڈی دی ٹوکری“ دو توں تن صفحیاں دی ہوندی جیہدے وچ پہلے ”ٹوکری“ لکھن والے دے وچار ہوندے تے فیر ”ٹوکری“ دی زینت بنن والے چار، پنج یا چھ خوش قسمت لکھاریاں نوں اوہناں دیاں لکھتاں دیاں ٹوٹیاں سمیت سمجھان دا آہر کیتا جاندا اپنی رب واسطے اپنی سوچ بدلو، میچور ہو جاؤ، اپنیاں لکھتاں وچ سنجیدگی اگھیر و، چنگیاں لکھتاں لکھو تے ”ٹوکری“ دی جان چھڈ کے نویں آن والیاں نوں موقع دیو۔

”راوی“ اپریل 1938ء توں نومبر 1938ء وچ ”انجمن احمقاں 1,2,3,4“ دے سرناویں نال جوگندر سنگھ مدان دیاں طنزیہ مزاحیہ لکھتاں چار مسلسل شماریاں وچ شائع کردار ہیا۔ قسط وار لکھتاں سماجی، معاشی، اخلاقی تے معاشرتی سرناویاں پٹھ سن۔ جوگندر سنگھ نے طنز تے مزاح داسہارا لے کے باریکی نال لوکاں دیاں بد اخلاقیات تے برائیاں بنائیاں۔ اوہناں اپنی فکر، فنی مہارت، سادگی تے خوش اسلوبی نال لکھت وچ ڈھیر رنگ بھریا۔ طنز تے مزاح وچ حیاتی دا فلسفہ بیان کیتا۔ مجلس احمقاں وچ احمقاں دے ٹولے دیاں احمقانہ حرکتاں نال مزاح پیدا کر کے دکھی، پریشان حال تے تکلیف سہن والی حیاتی وچ خوشیاں دے رنگ بھرن دی کوشش کیتی۔ انجمن احمقاں نامی تنظیم دے قیام دا مقصد سی:

”گھوٹو آدک سبناں دیاں تیاریاں اتے ولولے ویکھ کے ’عقل وڈھ پنڈ دے احمقاں نے وی صلاح کیتی کہ اپنی برادری نوں جیہڑی کہ کھیر وکھیر و ہوئی پئی ہے، اکٹھا کرن دا پتین کیتا جاوے۔ ایس گل نوں مکھ رکھ دیاں اشتہاراں دوارہ سب سبناں نوں اطلاع دتی گئی کہ 21 مارچ 1938ء نوں

لاہور شہر وکھے پلال آشرم وچ احمقاں دی اک جنرل میٹنگ ہووے

گی۔ (11)

”دلگن میٹی“ دے عنوان نال نہ چھپن جوگ لکھتاں اُتے مدیر لوں تنقید دا سلسلہ اکتوبر 1929ء توں مئی 1936ء تک جاری رہیا۔ ”دلگن میٹی“ نال توں ظاہر اے، لکھتاں دے مان جوگ لکھاریاں داناں لگوواں رکھیا جاندا، تاں بے ناقابل لکھتاں دے دکھتے افسوس نال لکھن والیاں نوں شرمندگی تے نموشی نہ ہووے۔ ”دلگن میٹی“ لکھن والا مدیر آپ ہوندا۔ ناقابل اشاعت لکھتاں دا پوسٹ مارٹم شائع ہوندا نال چنگا لکھن والیاں نوں وڈیا وی جاندا۔ ”دلگن میٹی“ دی پہلی لکھت اکتوبر 1929ء وچ تن لکھتاں بارے سی لکھاری داناں شامل نہیں سگوں لکھت داسرناواں دتا گیا اے۔ ”اڈیک“ دے سرناویں پٹھ ایڈیٹر دے ناقدانہ وچا نہیں:

”..... تہاڈی پنجابی ایڈیبری نہیں جڈی تہاڈی سوت شکتی“ (Sense of

proposition) ”کالے کالے بدلاں وچ بجلی دا چمکنا، ہوا داسر سسر

چلنا“..... ٹھیک! پر اوسے ویلے ”چندا اپنے جھنڈ نوں پاڑ کے تے پوری

شان وچ“ کیویں ”چمکیا؟“۔ (12)

”دلگن میٹی“ سلسلے دی آخری لڑی مئی 1936ء وچ چھپی جیہدے وچ ”چوہوے ریوٹیاں“، ”اک سائنس دی انونیشن“ تے ”سپنا“ تن لکھتاں دا پوسٹ مارٹم کیتا گیا۔ دو جی لکھت دو بے سال دے طالب علم ایم ایس کھوسلہ دی اے جیہدے بارے مدیر لکھدا اے:

”اک سائنس دی انونیشن (ایم ایس کھوسلہ) دوسرا سال

’جانور انسان دی طرح بولن لگ پئے نیں‘۔ (13)

مزاحیہ لکھتاں ”راوی“ دی پالیسی موجب ڈھیر پڑھیاراں دیاں نیں۔ لکھتاں سماجی سرناویاں تے کالج دی حیاتی دا احاطہ کردیاں نیں کجھ مزاحیہ لکھتاں براہ راست گورنمنٹ کالج تے کالج ٹاور بارے نیں۔ ”گورنمنٹ کالج دی شان“ وچ دسیا گیا کہ کالج دے پڑھیاراں داخلہ لیندے ای کس زعم وچ مبتلا ہوندے نیں:

”ہورتے ہور اک باؤ ہوراں دی تار پیاں تنمی پاٹ گئی تے وچا رے نے

کندر دے کنڈے دے نال جوڑی ہوئی سی۔ پچھوں کسے نے کہیا۔ باؤ جی
 تہنی نوں ترو پا لوالو۔ باؤ ہوری تر ت ای بول پئے۔ ایہوتے گورنمنٹ
 کالج دی شان اے۔ ایہو ای نہیں، کھلے ہوئے بٹناں والیاں تے پاٹیاں
 ہوئیاں پتلوناں تے تنگیاں اڈیاں والیاں جراباں، تنگیاں کوہنیاں والے
 کوٹ، ساریاں گھاٹیاں دا جواب اکو ای ’گورنمنٹ کالج دی شان وچ آ
 جاندا اے..... ایہہ شان اوس ویلے پتہ گدی اے جس ویلے پروفیسر
 صاحب کم نہ کرن والیاں نوں جرمانہ ٹھوک دیندے نیں۔ آخر بھائی جبرمانہ
 کراناوی تے گورنمنٹ کالج دی شان اے‘۔ (14)

’اک چھوٹی جیہی کہانی۔ بابے ٹاوردی زبانی‘ ممتاز چیمہ دی مزاحیہ لکھت اے جیہدے وچ گورنمنٹ
 کالج، لاہور دے ٹاورد آل دوالیوں مشاہدہ ٹاوردی زبانی مزاحیہ ڈھبوں کیتا گیا۔ بابا ٹاورد نے اپنے گواہنڈا جو کے
 اقبال ہاسٹل بارے آکھیا:

’تہانوں پتہ اے کہ میرے گواہنڈ دے کبوتر خانے [کوڈرینگل، موجودہ
 اقبال ہاسٹل] اج کل کیہہ کجھ ہو رہیا اے تے اوہناں اچیاں چباریاں
 والیاں دادماغ کتھوں گوتیکر پہنچ چکا اے۔ ایہہ شیریں فرہاد دے ڈرامے
 پئے ہوندے نیں تے مجنوں دیاں غلطیاں پتیاں نکلدیاں نیں..... اک
 مولویاں دی پارٹی جا پدی اے۔ اوہدا ٹکانہ نوٹس بورڈ والی ڈیوڑھی وچ
 اے..... اک ہور پھونگر ٹولی جے، اوہ سارے پھونگر اں مار مار کے ای
 پرنسپلی کر چلے جے‘۔ (15)

’راوی‘ حصہ پنجابی وچ مدیراں توں اڈ پڑھیاری وی اتکا دُکا مزاحیہ لکھتاں دکھو دکھ سرنایاں پیٹھ لکھدے
 رہے۔ 1925ء توں 1947ء تک تسلی بخش مزاحیہ لکھتاں پڑھن نوں ملدیاں نیں۔ دکھو دکھ لکھتاں دے سرنایاں
 ’ڈھکونسلا‘، ’پٹاکے‘، ’ایدھروں اودھرن‘، ’طوطا رام‘، ’کھری کھری‘، ’کوڈرینگل یا کبوتر خانہ‘، ’ساڈی

شریک پارلیمنٹ، ”ٹک شاپ“، ”فرسٹ ایئر فول دی کہانی اپنی زبانی“، ”ملاں جی“ تے ”کھوتا“ وغیرہ نہیں۔ اچھے سرناویاں وچ کالج تے ہاسٹل دے طالب علماں دی صورت حال نوں مزاحیہ ڈھنگ پیش کیتا گیا تاں جے زیادہ توں زیادہ طالب علم لکھن ول توجہ کرن تے خاص طور تے مادری زبان ”پنجابی“ وچ لکھن توں ہرگز نہ گھبران۔ نومبر 1935ء ”کھری کھری“ دا اقتباس اے:

”مسولینی اپنی جگہ نچداریہا۔ روسویٹ اپنی جگہ شور مچا رہا ہے۔ لائڈ جارج وی اپنی نیوڈیل والی پٹاری لئی پھر دا ہے۔ ہٹلروی اپنے مسند تے ستا نہیں پیا..... پرسانوں کیہہ؟“ اپنی بھلی مناتوں، تینوں دو جیاں نال کیہہ، نالے اسی ہوئے کھوہ دے ڈڈو“۔ (16)

مارچ، اپریل 1947ء دی آخری مزاحیہ لکھت ”کھوتا“ اے۔ لکھت وچ کھوتے دے وصف تے خوبیاں

گناہیاں گناہیاں جیہڑیاں انساناں وچ وی نہیں۔ پریتم دی لکھت وچ مزاح دی ات اے:

”وچارے کھوتے دے وی بھاگ جاگے ہن..... اسیں وی سوچدے ہندے سی جو پتہ نہیں اس وچارے نے کیہڑے رب دے مانہہ مارے ہن جو اس نال اینا بھیڑا سلوک ہندا اے۔ بھلا اوہ آدمی نالوں کیہڑی گلوں گھٹ اے، بھار چکن وچ اوہ کشمیری، پہاڑی تے ہوشیار پوری مزدوراں نالوں تکرڑا، ڈنڈے کھان وچ سکول دے مُنڈیاں نالوں تیز، سسٹ تے رب دی رضا وچ رہن لئی مہاتما داپیر، رولا پان وچ بھلا اسلامیہ کالج دے مُنڈیاں نے کرکٹ میچ تے اس دا کیہہ مقابلہ کرنا اے تے کھان پین وچ سبھ توں ودھراے۔ ہُن سمجھ وی اس دی آدمی توں زیادہ پھیر اس دی وشیشٹنا ایہہ جو اس دیاں ٹنگاں چارتے آدمی دیاں دو“۔ (17)

وڈنگروں ”راوی“ وچ نظم تے نثر دونوں چھپدیاں رہیاں پر مزاحیہ لکھتاں نہ ہون برابر نہیں۔ وڈنگروں ڈھیر

چرگروں بعد پہلی مزاحیہ لکھت 1969ء وچ، دوسری 1989ء وچ تے فیر 1992ء وچ چار لکھتاں چھپیاں جیہڑیاں

موضوع تے تکنیک دے اعتبار نال انشایے نیں۔

رسالہ ”راوی“ وچ شعری تے نثری طنزیہ، مزاحیہ لکھتاں دے نال انشائیہ نگاری دی وی جاندار روایت موجود اے۔ پنجابی زبان تے ادب دی طنز تے مزاح دی تاریخ نوں مکھ رکھدیاں یقین نال آکھیا جاسکد اے کہ رسالہ ”راوی“ وچ طنز تے مزاح وچ پنجابی انشائیہ نگاری دے مڈھلے نقش موجود نیں جیہڑے ایس سو دے دی بوئی جاپدے نیں۔ ایس لئی پنجابی ادب وچ ”راوی“ دے تذکرے بغیر طنز تے مزاح دی تاریخ مکمل نہیں ہوسکدی کیوں جے پنجابی زبان تے ادب وچ طنز تے مزاح دا مڈھ ڈاکٹر فقیر دے رسالے ”پنجابی“ تے مزاحیہ اخبار ”موجی“ توں بہت پہلاں رسالہ ”راوی“ توں بچھا۔ ”راوی“ وچ چھپن والیاں طنزیہ مزاحیہ لکھتاں مقدار تے معیار دے اعتبار نال تسلی بخش نیں۔ ایس لئی طنزیہ، مزاحیہ ادبی تاریخ دیاں بنیاداں ”راوی“ دے نقشاں تے پنڈیاں جس پاروں پنجابی زبان تے ادب وچ طنز تے مزاح دی روایت نوں قدامت تے تقویت نصیب ہووے گی۔

حوالے

- 1- اختر جعفری، سید، ڈاکٹر، پنجابی ادبی صنفاں، لاہور: پبلشرز ایمپوریم، 2003ء، ص 360
- 2- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2004ء، ص 613، 614
- 3- ارشد میر، چو بھڑاں، لاہور: بزم فقیر پاکستان، 2018ء، ص: 9
- 4- ایس ایس برک، ”چٹکلے“ (گورکھی)، مشمولہ: رسالہ ”راوی“، لاہور: جلد: 20، شمارہ: 1، اکتوبر 1925ء، ص 12
- 5- منگل سنگھ، ”ہاس بنوڈ“ (گورکھی چٹکلے)، مشمولہ: رسالہ ”راوی“، لاہور: جلد: 21، شمارہ: 1، اکتوبر 1926ء، ص 7
- 6- بلدیو سنگھ لوتھر، ”ہسوتاں رل کے، رووتاں کلتے“ (مزاح)، مشمولہ: رسالہ ”راوی“، لاہور: جلد: 23، شمارہ: 10، جنوری 1929ء، ص 4
- 7- بابا گھسیٹا، بہولڈر خود، (ایڈیٹر: گور اندر جیت سنگھ کیتھ)، ”گھسیٹے دیاں گھسیٹیاں“ (مزاح)، مشمولہ: رسالہ

- ”راوی“ لاہور: جلد: 40، شماره: 2، سونڈھی نمبر، نومبر یا دسمبر 1945ء، ص 9
- 8- گورچن سنگھ، ”رڈی دی ٹوکری“ (پھکڑ بابا بقلم خود)، مشمولہ: رسالہ ”راوی“ لاہور: جلد: 37، شماره: 2، فروری 1943ء، ص 13
- 9- کرتار سنگھ باوا، ”ساڈے دلوں“ (اداریہ)، مشمولہ: رسالہ ”راوی“ لاہور: جلد: 35، شماره: 1، مئی 1941ء، ص 3
- 10- حاجی بگلول، ”رڈی دی ٹوکری“ (مزاح)، مشمولہ: رسالہ ”راوی“ لاہور: جلد: 35، شماره: 4، جنوری 1942ء، ص 18
- 11- جگندر سنگھ مدان، ”انجمن احمقاں نمبر 1“ (مزاح)، مشمولہ: رسالہ ”راوی“ لاہور: جلد: 32، شماره: 5، جنوری 1938ء، ص 12، 13
- 12- ایڈیٹر (کپور سنگھ)، ”دلکن میٹی“ (مزاح)، مشمولہ: رسالہ ”راوی“ لاہور: جلد: 24، شماره: 1، اکتوبر 1929ء، ص 9
- 13- ایڈیٹر (باوا ہر بھجن سنگھ)، ”دلکن میٹی“ (مزاح)، مشمولہ: رسالہ ”راوی“ لاہور: جلد: 30، شماره: 5، مئی 1936ء، ص 5
- 14- پریم ناتھ ٹھکرا ل، ”گورنمنٹ کالج دی شان“ (مزاح)، مشمولہ: رسالہ ”راوی“ لاہور: جلد: 23، شماره: 7، اکتوبر 1928ء، ص 4، 5
- 15- ممتاز چیمہ، ”اک چھوٹی جیہی کہانی۔ بابے ٹاور دی زبانی“ (مزاح)، مشمولہ: رسالہ ”راوی“ لاہور: جلد: 25، شماره: 5، مارچ 1931ء، ص 4
- 16- کمار جو جا، ”کھری کھری“ (مزاح)، مشمولہ: رسالہ ”راوی“ لاہور: جلد: 30، شماره: 1، نومبر 1935ء، ص 6
- 17- پریم، ”کھوتا“ (مزاح)، مشمولہ: رسالہ ”راوی“ لاہور: جلد: 41، شماره: 3، مارچ، اپریل 1947ء، ص 7

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2022, PP

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 14

☆ ڈاکٹر ظہیر ٹٹو، ڈاکٹر شبنم اسحاق، جماد مشاق

DISCOURSE AND ITS SOCIAL CONTOURS: AN ANALYSIS

بیانیے دے سماجی مہاند رے

Abstract

Narratives are embedded in the societies and cultures. They are representatives of the prevalence mythology, practices, and norms. The symbolism they stand on is also social. De-rooted narratives can't exist. Being the interval between two happenings, narratives involve the prevalent concept of time. Moreover, just because we cannot alienate narratives from society- and, hence, humans - therefore, the concept of human time plays pivotal role in the narrative development. Narratives supplied by Punjabi literature are no exception. Taking Ghulam Hussain Sajid's short story 'Neendar Bhini Raat' as an example, this study tries to explore the structure of narrative and its relevance with the culture and traditions. Like all languages, Punjabi language is a representative of the socio-cultural fabric. The way author invokes the Vedic mythology, the metaphors he employs, and the concept of time which he develops throughout his story helps in understanding the contours of

☆ اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

☆ اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

☆ لیکچرار شعبہ فلسفہ، گورنمنٹ دیال سنگھ کالج، لاہور

narrative within a culture.

Keywords: Narrative, Human Time, Vedic
Mythology, Punjabi Fiction

سُر تے لکھاری دے جیون دا اپار گھٹو گھٹ ترائے سوورھیاں دا اے۔ پہلے سوورھے ریت تان بندی دوئے سیکٹڑے وچ اوہ جیون ہنڈھاؤندا اے، تریجی صدی اوس دیاں لکھتاں چوں پھٹدی ہے۔ جے لکھاری تہذیبی تاریخ تے متھاس وچ رچیا ہوئے تاں دھرتی دی سیانف اوس دیاں جڑھاں جنیاں ڈوگھیاں لے جاوے اوہ جیون وڈا ہوندا اے۔ ریت نال جُوت دسدی اے آون آ لے ویلے وچ کون کننا پیراں تے کھلوسی۔

اجو کے لکھاریاں چوں غلام حسین ساجد ہزارہاں ورھیاں دی روح ہے جیہڑی چنت نچنتی جڑھاں نال جڑی ہے۔ سیانف وچ پنجاب دی مٹی اتے پہلے منکھ دے ساہ لین توں اج توڑی دی تان دسدی اے۔ شعر، پرکھ ہووے یاں کہانی موضوع کچھوں اوہناں دی اندرلی تہذیبی سیانف لکھت وچ ہوندی تے بہتری کچھوں اوہ اجو کے سے دے موہرے دکھالی دیندے۔ ادب دے سارے کچھ ہی پورے ہن۔ کہانی 'نیندر بھنی رات'۔ لیکھ نوں (Narrative theory) راہیں ویکھیاں۔ انگریزی اکھر (Narrative) لئی پنجابی اکھر بیانہ ورتے نیں۔

واقعے دے واپڑن تے اوس تے لگے ویلے نوں ڈسکورس راہیں ٹورن داناں بیانہ ہے۔ بیانہ حیاتی دے سارے پکھاں نوں کلاوے وچ رکھدا ہے۔ کسے اک کن (verb) راہیں کڈھدا یا ہی بیانہ پُھٹ سکدا ہے۔ فلم، فوٹو، سٹیج، لکھت، چانن، ہنھیرا، گل گتھ، چُپ سگوں جگ دی ہر شینے وچ بیانہ اے۔ بیانہ کارن سب توں لوڑیندا انگ واقعہ ہے۔ واقعہ ہووے تاں ہی بیانہ پُھٹ سکدا اے۔ واقعے تے کوئی نہ کوئی ویلے دی گنتی ضرور لگدی اے۔ جیویں بال دا کھیڈ دیاں ڈگ پینا، ڈگنا واقعہ ہے جس تے یعنی ویلا لگدا اے واقعے نوں اگانہ ڈسکورس راہیں ٹورن بیانہ دا مڈھ بنھسی۔ جیویں: 'بال کھیڈ دا ہویا ڈگ پیا، ماں نے چیک سُئی تاں بال دے پیو نوں آواز دتی: 'دیکھو ڈگ پیا جے، گوانڈھیاں دے چھو ہر تھکا دتا ہونا، اے جے کل ہی سٹ لوئی آسو۔ پتہ نہیں کیہ ہے ایس چھو ہرنوں، شالا خیر ہی کرے۔

واقعے نال کجھ نکے نکے جڑتی واقعاں دی لوڑ پیسی، جیسی توں گوپٹ (Perception) راہیں بیانہ گھٹن وچ سوکھ ہوندی اے۔ بیانہ کارن مڈھلا واقعہ ڈھیر لوڑیندا پر جڑویں واقعے وی آپی تھیں رکھدے ہن۔ مڈھلے

واقعیوں دی اکسارتا کہانی گھڑدی تے جڑویں نکلے نکلے واقعے بیانے دا تاثر بناندے نیں۔ رولاں بار تھ لکھدے ہن:

“A nucleus (constituent event) cannot be deleted without altering the story , but neither can a catalyzer (supplementary event) without altering the discourse”.(1)

بیانجے لئی بیان باز (بیانی) ہون وی ضروری ہے۔ کئی واری فلم، سٹیج دا میوزک یاں کوئی ہور وی بیانی ہوسکدا ہے۔ کہانی اُکا بیانیہ نہیں ہوندی نہ ہی پلاٹ نوں بیانیہ آکھیا جاسکدا ہے۔ پلاٹ کہانی دا ڈھانچہ ہوسکدا اے جد کے کہانی نرا واقعیوں دی اکسارتا اے۔ پورٹرایٹ موجب:

“Narrative is the representation of event, consisting of story and narrative discourse, story is an event or sequence of events (the action), and narrative discourse is those events as represented”.(2)

بیانے وچ سماج دے رنگ ڈھنگ جیہڑے سماج وچ لکھت راہیں لوکاں کی سامنے لیائے جاندے نیں۔ ہر لکھت اجیہی پدھردی نہیں ہوندی کہ بیانے دا پورا مونہہ متھا اُگھڑے۔ کہانی وچ بیانے دانہ ہونا کہانی نوں نرا واقعیوں دی اکسارتا نال جڑوی کہانی بنا دیندا اے نہ کے وڈی کہانی۔ وڈی لکھت بھرویں بیانے نال ہی بندی اے۔

غلام حسین ساجدی رمزاں بھری کہانی ”نیندر بھنی رات“ وچ پاتراں دے ویلیوں، بیانے، آس نراس، جتن، ویلے دا پھیرتے ہور کئی اجیہیاں رمزاں ہن جیہناں نوں کھولن تے جس مانن کان ویدی متھاس تے ریت دا بھیا گھرا پنپاسکدا اے۔ لوڑ تریڈھ مارن دی ہے پچھلا گھرا ہی کھوج ٹوردا اے۔ ویدی متھاس وچ برہما تخلیق دا دیوتا۔ دودھ دے سمندر وچ سمے دے سپ دی گنڈلی وچوں جمیا۔ کنول دے پھل اتے بیٹھا۔ ایچ ایچ ویلسن پُراناں دے انگریزی ترجمے وچ برہما دی تخلیق بارے لکھدے ہن:

“Vishnu as Brahma creates the world...Brahma meditates, and gives origin to, immovable things, animals, Aindriya, inanimate objects, animals, gods, men, Anugraha, and kaumara”.(3)

برہما وچ اکھیں کھولیاں تاں آپ نوں اکلا جانیا۔ آپدی سوچ وچوں چار پتر جنے۔ اوہناں نوں اگانہہ جمن دا آکھیو سو پر اوہ ایس توں انجان چھائی مائیں ہو گئے۔ مڑ اوس سوچ وچوں بندے تخلیقے جیہناں اگانہہ جمن کان سوانی دے روپ دی منگ کیتی تاں برہمانے وجود نوں دو کر، سرسوتی جنی۔ سرسوتی دا سوہنپ ویکھ اوس تے عاشق ہو گیا۔ سرسوتی اوس نوں پیومن آدرتوں اوس دے چو فیڑے ٹری۔ جدھر سرسوتی جاوے اودھر اوہ اپنا اک نواں مونہہ بنا لووے۔ سرسوتی اوس دے گھورن توں اکتی تاں برہما دے اُتلے پاسے آسمان ول ہوئی۔ برہما اپنا پنجواں سر مونہہ اُتا نہہ نوں خلق لیا۔ ایہہ ویکھدیاں شیوانے برہما دا پنجواں سر کپ چھوڑیا جیہیں توں برہما چُپ وٹ سورہیا اوس دی خلق آلیاں شکلتیاں مک گنیاں۔ برہما بارے دیو دت پائٹک دی لکھت Myth=Mithya (Decoding Hindu Mythology) وچوں اے:

“discomfited by her father's stare, the daughter rose to the sky . Brahma popped a fifth head atop the other four”.(4)

ہندی متھاس وچ پُراناں دے ویلے ایہہ سمجھیا گیا کہ کائنات وچ نواں رچن دی لوڑ نہیں پہلے توں رچیا ہی آپدا روپ وٹا مڑ مڑ آونداریسی۔ ست جنم دا نظریہ وی ایس توں ہی آیا۔ سرسوتی نال برہما دی حرکت تے پراناں دے نظریے کارن ہندوستان وچ برہما دی پوجا نہیں کیتی جاندی اکا دکا ہی مندر دسدے نیں۔ کہانی وچ گورو گورکھ ناتھ نال جڑیاں ساریاں رمزاں پھل، دودھ، ہنھیرے نوں مونہہ کرستا گورو، جمن دی

آس، نراس تے وِس بھری رات برہمی متھ نال میل کھانڈیاں ہن۔ کہانی وچ کنول دے پھل تھویں گلاب دے پھل دی رمز ورتیجی ہے۔ کنول تے گلاب دوویں پیار، جنن، ہمیش رہن تے نتری روح دیاں رمزاں ہن۔ دوہاں پھلاں دی، متھ وچ لگ بھگ اکوتھاں ہے۔ ہندی، جین مت، بدھ مت، مصری، عیسائی سارے وسیب ہی ایس دا ہونکارا بھردے ہن۔ گورو گورکھ ناتھ رانی نوں پھل آپدی روح، نزوی مٹی (مادہ)، ارادہ تے سچ وچوں دان کیتا۔ لکھدے ہن:

”گوری!

تینوں دو پھل دے دتے نیں۔ تیری لکھ توں دولعلاں ورگے پتر جن

گے۔“ (4)

پہلی واردتے پھل دودھ دے منگر وچ تھلے بہہ گئے تاں رانی دوجی وار آن گورو نوں منت کیتی ہے۔ گورو دوجی وار پھل دے کے آکھیا کہ میری روح وچوں سر جے ایہہ دو پھل نیں۔

گورو نے پنج واری رانی نوں پھل دتے اوہ اوہنے دودھ دے منگر وچ رکھے تے سویرتا نیں اوہناں دی راکھی کیتی آس پوری ہوئی تے دولعلاں ورگے پتر جنسن۔ چتاوئی دتی کہ کالی رات دی وِس کولوں ایہناں نوں بچاوے۔ پر ہرواری رانی دے پھل دودھ دے منگر وچ ڈب جانڈے اوس دی آس نراس وچ بدل جانڈی۔ کائنات وچ تخلیق دی ایہہ اکسارتا کہانی وچ اُلٹ وکھالی دیندی ہے۔ تخلیقن ہارُ سچ ہے، پھیر ارادہ ہو یا (جتھوں رچن دامڈھ بھدا)، ارادے بعدوں مادہ (نزوی مٹی) لوڑیجی، اخیر مٹی وچ روح دا ویلا آیا۔ پٹھے پھیر دی مخرائی کہانی وچ سے داگیڑ بدھا ہے۔ کہانی وچ دو ٹائم ہن۔ ٹائم منن دا اک رچھ چن ہے تے دو آ ’پل‘۔ چن دی ٹورا گانہہ نوں ٹر رہی پر ’پل‘ پچھا نہہ سی۔

”ادھ رات سی تے رانی نے دوویں پھل دودھ دے بھرے کٹورے وچ

مہک کھنڈاؤن نوں تردے چھڈ دتے سن ساہمنے اُکری محراب وچوں

پورے دینہاں دا چن سونے دے تھال وانگوں پیالشکد اسی۔“ (5)

رانی جدوں دوجی وار پھل لین آئی تاں ویلا اگانہہ تے پچھا نہہ دونہہ پاسے آپدے ٹورے پئے چکلیا ہا۔ کہانی

دی دوہری پرت نوں اکاہراویکھیا گل نتر جاسی۔ ادھرات چوں چونہہ پلاں دی وتھ ہاتے گورونے رانی نوں سچ دے گندن وچوں دو پھل دتے۔ ادھرات ہوں وچوں تن پل رہندے ہان تے گورونے رانی نوں آپدے ارادے دے پتھر وچوں دو پھل دتے۔ ادھرات چوں دو پلاں دی وتھ ہاتے گورونے رانی نوں نروئی مٹی چوں نسرے دو پھل دتے۔ ادھرات ہوں وچوں اک پل دی وتھ ہاتے رانی نوں گورونے آپدی روح دے وقتے چوں سر جے ہوئے دو پھل دتے۔ ادھرات ہاتے گورونے رانی نوں دو پھل دتے۔ اکاہری پرت وچ سچ، ارادہ، مٹی تے روح دی اکسارتا وی ہوندی تے ویلے دی وی۔ سوال ایہہ ہے جے لکھاری ویلے دی پٹھی ٹور ٹوری کیوں؟۔ اصل وچ ویلے دی ایہہ رمز (Human Time) تے (Clock Time) دا نکھیر ہے۔ کسے وی بیانیے وچ ویلامڈھلا تے ات لورینڈا انگ ہوندا ہے۔ Mark Currie موجب:

“Time is a universal feature of Narrative”.(6)

گھڑی دی کاڈھ توں پہلے ویلا وکھو وکھ گھٹناواں راہیں ہی آپدی ٹور ٹردا ہا۔ سورج دا پینڈا، چین دی ٹورتے رتاں دا پھیر ویلے نوں گنن منن دے رچھ ہان۔ ایویں اک ورھے دا گیٹر پورا ہوندا ہا۔ سورج، چین، تے رتاں ویلے دی باہرلی تہہ نوں ناپ دے ہان تے اندرلی تہہ وچ گھٹناواں ہوندىاں ہان جھیں نال ورھے گنے جاندے ہان۔ کوئی اجیہا واقعہ جھیں نوں پورا ہون وچ اک پل لکیا ہووے، ایہہ اک پل یاں سیکنڈ Human Time آکھواندا ہے۔ ایسے پل توں ہی بیانیے پھسدا ہے۔ بیانیے وچ گھٹنا دے نال پہلا انگ ویلے دا جڑ دا ہے۔ اصل وچ کلاک ٹائم ویلے نوں ورھیاں دے گیٹر راہیں ناپ دا پر Human Time کسے گھٹنا نال جڑے ویلے دے نفسیاتی یاں جذباتی تول ہوندے ہن۔ پاؤل ریکوٹر لکھدے ہن:

“Time becomes human time to the extent that it is organized after the manner of a narrative; narrative in turn, is meaningful to the extent that it portrays the features of temporal existence”.(7)

جیس طرح کہانی وچ ہو مین ٹائم تے پھلاں دے سرجن دے سُوے، دوویں پچھلے پیریں ٹر رہے تے کلاک ٹائم اگانہ نون۔ کلاک ٹائم اوہ ویلا ہے جیس ہمیش اگانہ نون ہی ٹرنا ہوندا جیس بارے ہر نقلیٹس نے آکھیا ہا کہ تسیں اک ندی وچ دوواری پیر نہیں رکھ سکدے، ہر لمحے تہاڈے پیرنوں نواں پانی لگ رہیا ہونا۔ سورج چن تے رُتاں دے گیٹ نال ایہہ ویلا اگانہ ہی ٹردا، کدی پرتد انہیں۔ ہو مین ٹائم بندے دے حالات، سبھاتے روٹیاں دا ویلا ہوندا ہے۔ اوکھے ویلے ایہہ سما لہا ہو جاندا تے سکھ دے ویلے ایس نون پر لگ جاندا ہن۔

غلام حسین ساجد ہوراں اجو کے سماج، تہذیب، وچ رچیاں لکھتاں تے لکھاریاں داموڈھا چننا دا آہر کیتا۔ ادھ رات دی رمز سماج، اجو کی تہذیب تے لکھاریاں دی رچنا دا اوکھا سما ہے۔ سماج بانجھ ہوندا جا رہیا اے ہر آئے ویلے ادھی رات سو جھلے ول ودھن دی تھاں پچھو ٹورے پئی ٹردی ہے۔ اج دے برہما تخلیق دی شکتی توں کورے ہن تے ہندی متھ دے گول گھتیرے (چکرا) وانگ پہلے توں رچے چر بے ہی پئے کر دے۔ سچی رچنا وچ سچ دا گندن، ارادے دا پتھر، نروئی مٹی (میٹریل) تے روح دے رتے ہوسن تاں ہی سچی تے وڈی لکھت جسمی۔ تخلیق کار اندر تخلیق دا گن تے تان ہونا وی ات لوڑیندا ہے۔ جس کول گن نہیں اوس دے پھلاں نون ویلے دی وس بھری رات سویرتا سیں نہیں ترن دینا۔ لکھاری جو ہے تے جیویں دا ہے اوس تے ہونگا راہی بھری جاوے تاں اوہ لکھاری نالوں درباری چوکھا ہے۔ لکھاری اُکا کز وئے سماج وچوں زرے کیڑے ہی کڈھے تے اوس نون ٹر ویا کرن دا سچھانہ دیوے تاں اجیہا لکھاری تے اوس دی لکھت وی سماج نون اگانہ نہیں لے جاندا۔ لکھاری دا کم سماج دے اوگناں اتے انگل دھر اوہناں نون گناں وچ وٹاؤن داراہ دسنا ہوندا ہے۔ سماج نون سو جھواناں ہی راہ وکھانا ہوندا اے کیوں جے جس سماج وچ دلیل مر جاوے تاں لکھاری دی لکھت ہی اوس نون جیون دان کردی اے۔ مردی دلیل ویلے غلام حسین ساجد ہوراں دی 'نیندر بھنی رات' دا بیانیہ سو جھلے داسنیہا ہے۔

حوالے

- 1- Roland Barthes, Introduction to the structural Analysis of Narratives, Susan Sontag (ed), A Barthes Reader , New York: Hill and Wang,1982, P. 267.
- 2- H. Porter Abbott, The Cambridge Introduction To Narrative, London: Cambridge University Press, 2002, P. 16
- 3- Wilson. H.H. The Vishnu Purana: A system of Hindu Mythology and Tradition, London: Trubner & Co. 1864, P. 69
- 4- Devdutt Pattanaik, Myth= Mithya : Decoding hindu mythology, Delhi: Pengu Books, 2006. P 40
- 4- غلام حسین ساجد، نیندر بھننی رات، لاہور: سانچہ، 2006ء، ص 112
- 6- Mark Currie, About Time: Narrative, Fiction and the Philosophy of Time, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007, P 2
- 7- Paul Ricoeur, Kathleen Mclaughlin and David Pellauer,(trans), Time and Narrative, Chicago: University of Chicago Press, 1984. P. 3

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2022, PP

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 14

☆ ڈاکٹر حنا خان، ڈاکٹر الماس طاہرہ

COMPERITIVE STUDY OF SHAHMUKHI AND GURMUKHI SCRIPT

گورمکھی تے شاہ مکھی دا ٹکراواں تول

Abstract

This research article consists of comparison between two scripts of Punjabi language that is Gurmukhi and shahmukhi (Persian scripts). This article comprises of views of various linguistic experts and shown complete examples of importance of their views on shahmukhi script. List of alphabetical order is also available in this article and it's very well written with sounds or phonetic descriptions of the scripts. The shortfalls of both the scripts are also been explained in detail. Comparative errors are also reported in both versions. Importance of these studies is also mentioned clearly for better understanding. How one can overcome these challenges and difficulties are also discussed in

☆ اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور
☆ اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

detail by the authors. In the end to clear up all the obstacles, detail of both scripts are well documented with suggestions and views of different experts through which we can rectify them and make scripts easy to understand.

Keywords: Linguistic, Authors, Suggestions, Scripts, Shahmukhi

زبان داڈھ کدوں بدھا ایہدے بارے کوئی گل حقی نہیں کدوں تے کتھے گھڑی گئی ایس حوالیوں گھٹ جانکاری لہدی اے۔ لسانیات دے ماہر مندے نیں پئی زبان اک لکھ دس ہزار سال پہلاں ہوندی آئی، اوہ اکھڑ، اُجڈتے نیم وحشی لوکاں دی زبان سی، اوہ زبان کتھے وجود وچ آئی، ایس بارے اج تیک یقین نال نہیں آکھیا جاسکدا، پر عام خیال پاروں زبان سب توں پہلے افریقہ یاں پاکستان دے صوبے پنجاب وچ ہوندی آئی، کسے زبان بارے صرف ایہہ آکھ دینا کافی نہیں کہ کدوں تے کتھے ہوندی آئی اصل گل زبان دا ودھنا تے پھلنا اے۔ کوئی زبان اونا چر خاص مقام حاصل نہیں کر سکدی جد تیکر اوہوں لکھت دے ضابطے وچ لیاون لئی اوہدی مخصوص الف ب نہ ہووے یعنی اوہد رستم الخط۔ سمیع اللہ قریشی ہو ریں جانکاری دیندے نیں:

”لکھن پڑھن لئی اوہناں ڈھیر ساریاں علامتاں دا اوہ نظام اے جیہدے

وچ ہر علامت زبان دی وکھری آواز دی اکائی دی تھاں کم آوے۔“ (1)

کسے زبان وچ رسم الخط ریڑھ دی ہڈی دی حیثیت رکھدی اے کیوں جے ساری زبان دی اُساری رسم الخط اُتے اے۔ ایہدے باجھوں اگے ٹورنایاں لوکاں تیکر اپڑانا تقریباً ناممکن اے۔ رسم الخط دے حوالیوں رشید حسن خان لکھدے نیں:

”جو طریقہ حرفوں کو لکھنے کے لیے استعمال کیا جاتا ہے، وہ ”رسم الخط“ کہلاتا

ہے۔“ (2)

کسے قوم دی تہذیبی حیاتی وچ رسم الخط نوں ڈھیر اہمیت حاصل اے کیوں جے ایہہ کسے وی قوم دے مزاج، ذوق تے ثقافت دی کاپی نیں۔ پنجابی نوں زبان نہیں سگوں ایہدیاں جڑھاں ڈھیر چکھے جانڈیاں نیں جہدے وچ سے دے نال بدلاء آوند ا رہیا۔ تحریریاں لکھت دی گھڑت اکو واری نہیں ہوئی سگوں ویلے دے نال ایہدے وچ وادھے گھائے ہوندے رہے جس پاروں اجوکی لکھت وجود وچ آئی۔ پہلاں پہل انسان نے صرف لوچ لئی تصویریاں بناونیاں شروع کیتیاں جیہناں دا مقصد وچاراں نوں دو جیاں تیکر اپڑاونا سی ایہدے مگروں اکھراں تے تصویریاں خاکیاں داروپ وٹالیا تے خاکیاں راہیں مطلب واضح کرن دا چارہ ہون لگا فیر انسان نے گلے وچوں نکلن والیاں آوازوں لئی کجھ نشانیاں مخصوص کیتیاں جیہڑیاں حرف ابجدیاں (Alphabet) اکھوئیاں ایہدے بعد ای لکھت دا باقاعدہ مڈھ بجھاتے خیالاں دا اظہار سوکھا ہو گیا۔ رسم الخط دی مڈھلی شکل تصویر نویسی یاں Pictography سی جیہنے خیال نویسی یاں Ideography داسر روپ مٹایا فیر خیال نویسی صورت نویسی یاں Higherography داکیس وٹ کے اجو کے حروف ابجد تیکر اپڑن دا ذریعہ بنے۔ صورت نویسی نے اگے جا کے حرف تے جے دی شکل وٹائی۔ انسان دے اظہار داسبھ نالوں وڈا ذریعہ رسم الخط یاں لہی اے۔ محمد سلیم ہوریں بیان کردے نیں:

”تحریر کے ذریعے انسان نے افکار و خیالات اور علوم و فنون کو محفوظ کر لیا۔

فن تحریر کے بعد ہی علوم و فنون اور تہذیب و تمدن نے ترقی کی ہے۔“ (3)

پنجابی لئی جیہڑے حروف ہجاورتے گئے اوہناں دی اصل عربی زبان اے جیہڑی قدیم ترین زبانوں وچ متھی جانڈی اے مسلماناں دا عربی زبان نال لگاؤ وی ڈھیر اے۔ سمیع اللہ قریشی ہوریں وچاراں دا اظہار کردے نیں:

”دنیا دی ہر زبان دی لہی دے آپو اپنے تاریخی سبب تے لوڑاں نیں

جیہناں حقیقت وچ اوس خاص لہی نوں جنم دتا، تے فیر ایہہ لہی سبے کھبے،

آسے پاسے، آلے دوالے تے رہت بہت دے حال احوال نال کھیہہ

کے رواں دواں پنکری، اگے ودھی تے پھلری۔“ (4)

اج دی پنجابی نوں رسم الخط پاروں دو حصیاں وچ وٹڈیا جاسکد اے۔ اک فارسی رسم الخط وچ لکھی جاوون والی

راہیں شامل کر لیا گیا۔“ (8)

شاہ مکھی تے گور مکھی پٹیاں دا کھرا کھرا اجازہ لین مگروں ایہناں دوواں دی وادھ گھاٹ دانتارا کرن لئی ایہناں دا موازنہ کرنا اتے تاں جے ایہناں دوواں وچ اکھراں دی وادھ گھاٹ نوں پورا کرن دی سفارش کیتی جا سکے:

1	ا	ਅ	19	ੳ	ੳ	37	ੳ	ਕ
2	ب	ਬ	2	ਠ	ਠ	38	ਕ	ਕ
3	پ	ਪ	21	ੲ	ੲ	39	ਕ	ਖ
4	ਫ	ਫ	22	ੳ	ੳ	40	ਗ	ਗ
5	ਬ	ਫ	23	ੳ	ੳ	41	ਘ	ਘ
6	ਤ	ਤ	24	ੳ	ੳ	42	ਲ	ਲ
7	ਥ	ਥ	25	ੳ	ੳ	43	ਲ	ਲ
8	ਦ	ਦ	26	ੳ	ੳ	44	ਮ	ਮ
9	ਠ	ਠ	72	ੳ	ੳ	45	ਮ	ਮ
10	ਸ	ਸ	2	ੳ	ੳ	46	ਨ	ਨ
11	ਜ	ਜ	29	ੳ	ੳ	47	ਨ	ਨ
12	ੳ	ੳ	30	ੳ	ੳ	48	ਵ	ਵ
13	ਚ	ਚ	31	ੳ	ੳ	49	ਚ	ਚ
14	ਛ	ਛ	32	ੳ	ੳ	50	ਚ	ਚ
15	ਜ	ਜ	33	ੳ	ੳ	51	ਈ	ਈ
16	ੳ	ਅ	34	ੳ	ੳ	52	ਯ	ਯ
17	ੳ	ੳ	35	ੳ	ੳ			
18	ੳ	ੳ	36	ੳ	ੳ			

شاہ مکھی پٹی نال گور مکھی پٹی دا موازنہ کرن مگروں نتارا ہوندا اے پئی شاہ مکھی پٹی وچ کئی ایہیے اکھریں جیہناں دے بدل دے اکھرا گور مکھی پٹی وچ نہیں جیویں ”ء“ تے ”می“ انج ای کجھ اکھریاں علامتاں ایہیاں نہیں

جیہناں نوں دو جے حرفاں یاں آوازاں طور ورتن لئی اوہناں دے تھلے بندی لا دتی جانندی اے۔ جیویں ”ش“ لئی گورکھی وچ ”بندی“ دی علامت ورتی جانندی اے۔ جیہڑی ”س“ دی علامت ”𑂔“ دے تھلے اک بندی لا کے لوڑ پوری کیتی جانندی اے۔ تیجی قسم اوہناں اکھراں یاں علامتاں دی اے جیہناں لئی اکواکھر، حرف یاں علامت نوں ورت کے ویلا ٹپایا جاندا اے۔ جیویں ذ، ز، ض، ظ جیہناں لئی گورکھی وچ اکو حرف ورتیا جاندا اے۔ ایہناں دی آواز وی کوئی وکھری نہیں سگوں ”ج“ لئی جیہڑا متبادل اکھر گورکھی وچ ورتیا جاندا اے اوہدے تھلے بندی لا کے ای، ذ، ز، ض، ظ دی آواز بنا دتی گئی اے۔ جیویں:

𑂔 = ج

𑂔 = ذ، ز، ض، ظ

شہباز ملک ہو راں دے وچار نہیں:

”ج“ نال نقطہ لان مگروں وضاحت فیروی نہ ہوئی پئی ایس لفظ وچ

ذ۔ ز۔ ض۔ ظ وچوں کیہڑا حرف آیا اے؟“۔ (9)

اقبال صلاح الدین ”ج“ تے ایہو جیہے ہو را اکھراں دی نشاندہی کر دیاں کہندے نیں پئی گورکھی تے ہندی دوہاں کول الف، غ تے ایہو جیہے حرفاں لئی کوئی حرف نہیں۔ جس پاروں ایہناں حرفاں دیاں آوازاں لکھن لئی کجھ علامتاں راہیں کم چلایا گیا۔ جیویں ”گ“ نال نقطہ لا کے ”غ“ بنا لیا۔ ایہو سلوک ”ج“ نال کیتا تے ذ، ز، ض، ظ بنائے، فیروی مسئلہ حل نہ ہو یا۔ ”ج“ نال نقطہ لا و ن مگروں وضاحت فیروی نہ ہوئی پئی لفظ وچ ذ، ز، ض، ظ وچوں کیہڑا حرف اے۔ ”ج“ واگنوں ”س“ تے ”ص“ لئی وی گورکھی وچ اوہو آواز ورتی جانندی اے جیہڑی ”ث“ لئی ورتدے نیں یعنی

𑂔 = ث

𑂔 = س۔ ص

”ش“ لئی ”ث“ س۔ ص لئی ورتی جان والی آوازاں علامت پٹھ بندی لا کے ”ش“ دی لوڑ نوں پورا کیتا جاندا

اے جیویں:

श = स-स

श = श

شاہ مکھی پٹی دے اک ہور حرف 'ط' واسطے وی گور مکھی وچ اوہو آواز ورتی جانندی اے جیہڑی 'ت' لئی

ورندے نیں جیویں:

उ = त

उ = ट

گور مکھی وچ 'ع' لئی وی 'الف' دی ای آواز ورتدے نیں، پر ایہدے تھلے بندی لا دتی جانندی اے۔

جیویں:

अ = ا

अ = ع

گور مکھی وچ عورت نوں "اورت" (ओरत) لکھیا جاندا اے۔ انجے ای "غ" لئی وی گور مکھی وچ کوئی

وکھری آوازیں علامت نہیں سگوں "گ" دی آوازیں بندی لاکے "غ" لئی موزوں بنایا جاندا اے۔

ग = ग

ग = घ

"ح" تے "ه" لئی گور مکھی وچ اکو آوازیں علامت ورتی جانندی اے یعنی:

ह = ح

ह = ه

ده، ره، ژھ، لھ، مھ، نہ لئی گور مکھی وچ च دی علامت ورتی جانندی اے۔ ایہنوں "گمگ" آکھیا جاندا

اے۔ جیویں:

च	च	साड़ी	साड़ी
क	क	क	क

کیہڑیاں کیہڑیاں اوزاں اجیہاں نیں جیہناں دے متبادل اکھراں دی گورمکھی وچ تھوڑاے تے شاہ مکھی پٹی دے کئی حرفاں لئی گورمکھی وچ یاں تے اک حرف ورتیا جاندا اے یاں فیرواں اک حرف وچ تھوڑی بہت بدلا کر کے لوڑ پوری کیتی جاندی اے۔ ساریاں نالوں پہلی آواز تے ”ء“ دی اے۔ جیہدے لئی گورمکھی وچ کوئی آوازاں علامت نہیں سگوں اعراب نال کم چلایا جاندا اے۔ گورمکھی وچ ”ء“ دی آواز نہ ہو کے وی ہے کیوں جے گورمکھی وچ ایہدے لئی ایڑی یعنی 𑂔 نوں ورتیا جاندا اے۔ دو جی آواز ”ی“ دی اے ایہدے لئی گورمکھی وچ کوئی علامت یاں آواز نہیں سگوں ایڑی دے نال زیر دی علامت جیہنوں بہاری آکھیا جاندا اے اوہ لاکے لوڑنوں پورا کیتا جاندا اے۔

جیویں:

ایڑی = 𑂔
ی = 𑂔

گورمکھی پٹی فارسی پٹی وچ لکھی ہر لکھت یاں یاں لفظ دے بدل لکھت یاں لفظ فراہم کرن دے قابل نہیں۔ شاید شاہ مکھی عربی تے فارسی زباناں دے اثر پٹھ و دھی پٹھلی جد کہ گورمکھی دا بہت ناواہ سنسکرت تے ہندی نال پیا جیہدے نتیجے وچ دوواں وچ فاصلہ ودھدا چلا گیا۔ گورمکھی پٹی دی گھاٹ کہ اوہدے وچ صرف نقطہ نہ پاؤن نال حرف بدل جاوے گا جیہدے نال لفظ دا معنی وی بدلن دا خطرہ ہوندا اے۔ جیویں لفظ پٹھل توں گورمکھی وچ فل لکھیا جاندا اے ایہدے ف دا نقطہ یاں بندی نہ پاؤن نال لفظ ”پٹھل“ دی تھان ”فل“ بن جاوے گا۔ اک ہور لفظ ”فضول“ دے دوویں حرف ”ف“ تے ”ض“ دی بندی یاں نقطہ لکھنوں رہ جائے تاں لفظ ”فضول“ دی تھان ”پٹھول“ بن جاوے گا۔

شاہ مکھی	گورمکھی پٹی	شاہ مکھی پٹی	گورمکھی پٹی
ڈ	ڈا	رڑا	رڑا
ڈھ	ڈھڈھا	آ+ا+ا+الف	ایڑا
ن/ن/ٹن	اٹناٹنا	ی-ہ-+ے	ایڑی
ت/ط	تتا	ٹ/ٹ/س/	ستا
تھ	تھتا	ح/ہ	ہاہا

کا	ق/ک	دّا	د
کھکا	کھ	دھّا	دھ
گگا	گ	تا	ن
گھگھا	گھ	پا	پ
انگا نگا	سنسکرت دے لفظاں واسطے	پھپھا	پھ
چچا	چ	با	ب
چھچھھا	چھ	بھبھا	بھ
ججا	ج	ما	م
جھجھھا	جھ	یا	ے
انجانجا	سنسکرت دے لفظاں لئی	را	ر
ٹینکا	ٹ	لھ	ل
ٹھٹھا	ٹھ	وا	و
		ڑاڑا	۔

گورکھی پٹی نال شاہ مکھی پٹی داٹا کرا کیتا جاوے تاں ایہدا پہلا اکھر، اوزیاں علامت ” ॐ “ (او) دی اے جیہدے متبادل شاہ مکھی پٹی وچ کوئی اکھر، اوزیاں علامت موجود نہیں ایہدے لئی ” او “ دے اُتے پیش (ٓ) لا کے لوڑنوں پورا کیتا جاندا اے۔ گورکھی اواز ” ॐ “ (ایڑی) لئی شاہ مکھی وچ کوئی اکھریاں اواز موجود ہے وی تے نہیں وی۔ شاہ مکھی دا حرف یاں اواز ” ٓ “ لیا جاندا اے ایہدے نال ای ایسے اواز دے نال زیردی علامت بہاری (ॐ) دی حرکت لا کے ” ی “ لئی ورتیا جاندا اے جیویں:

ء = ॐ

ی = ॐ

گورکھی پٹی دے اکھریاں علامت ” ॐ “ (انگا نگا) دے متبادل وی شاہ مکھی پٹی وچ کوئی اکھر، علامت

یاں حرف موجود نہیں۔ گورکھی حرف ” ॐ “ (انجانجا) لئی وی شاہ مکھی وچ کوئی متبادل حرف موجود نہیں۔ انجے ای ” ॐ “ (اٹاٹا) لئی وی شاہ مکھی پٹی وچ کوئی متبادل موجود نہیں۔ فارسی رسم الخط یاں شاہ مکھی لپی وچ ایہدے لئی ”ن“، ”یاں“ علامتاں ورتیاں جاندیاں نہیں جیویں:

کھانا ، جانا ، پانی ، لانی وغیرہ
 ڈاکٹر شہباز ملک ہوریں ॐ (اڑنون) دیاں دکھو دکھ صورتاں اُتے انج چانن پاؤندے نیں:
 ”بعض وچ ایہدے لئی علامت گھڑی گئی اے ان اتے ”ط“ جیویں پانی،
 ہانی، کھان، جان، پچھان۔ ایس سلسلے وچ اک سجھا ایہہ اے کہ اڑ، ن دے
 اچارن لئی گول جزم کولوں کم لیا جائے پانی، ہانی، کھان، جان،
 پچھان“۔ (10)

سعید کریم ہوراں جزم دی ایہوشکل اپنائی۔ پرائیویٹ انجمن پاکستان پنجابی ادبی بورڈ نے دو نقطے اپنائے
 ۔ انجے ای جمیل پال ہوریں اڑنون (ॐ) دے حوالے نال اپنے وچاراں دا اظہار کردیاں لکھدے نیں:
 ”نوں تے غنا مگروں نون لٹویا دا مسئلہ وی اے جو اک محدود علاقے نون
 چھڈ کے باقی سارے پنجاب وچ بولی جاندی اے۔ ایہہ اسادا ناں
 ”اڑنون“ اے۔ پنجابی دے نال نال سندھی وچ ایہ اوئی ای پرچلت
 اے۔ اڑنون نال پنجابی داسپین اے تے بولن ویلے ایہدے نال
 موسیقیت پیدا ہوندی اے۔ ایس توں دکھ پنجابی وچ ایہ مصدر (کن) دی
 علامت وی اے جویں کہ جاون، کھاون، سوون وغیرالفظ۔ گورکھی لپی وچ
 ایہدے لئی وکھرا کھر موجود اے“۔ (11)

موجود چار (4) اکھراں یاں آوازاں لئی شاہ مکھی پٹی وچ کوئی علامت، اکھریاں او از موجود نہیں جیہڑی لوڑ
 پوری کر سکے۔ انجے ای شاہ مکھی پٹی دے دو اکھرا جیہے نیں جیہناں لئی گورکھی پٹی وچ کوئی متبادل علامت یاں اکھر موجود
 نہیں۔ ایہہ کہ ایہناں دوواں پٹیاں وچ کل چھے (6) اچھے حرف یاں آوازاں نیں جیہناں دے متبادل آوازاں موجود

نہیں۔ آصف خاں ہوریں شاہ مکھی تے گور مکھی پٹی وچ گجھ اوازاں دے متبادل نہ ہون دا کارن دسدیاں لکھدے
نیں:

”دکے ایہہ وی ہوندا اے کہ کسے اک بولی وچ اک واج ای نہیں
ہوندی، ایس پاروں اوہدے لئی کوئی اکھر وی نہیں گھڑیا گیا ہوندا۔ ایس کر
کے جدوں اوہ دو جی وچ اُلٹھیا جاندا ہے تاں اوہدی تھان کوئی نیڑے دی
واج والا اکھر رکھ لیا جاندا ہے۔“ (12)

جیویں گور مکھی دے حرف ॐ (انگا نگا) تے ॐ (انجانجا) ایہہ کافی چر پہلاں تاں ورتے جاندا ہے سن،
پرہن ورتوں وچ نہیں لیائے جاندا۔ جیویں انگا نگا نال جیہڑے لفظ بنائے جاندا ہے سن اوہ انج نہیں:

ونگ	منگ	چنگ
ڈھنگ	سنگ	رنگ

پرہن ایہناں لفظاں لئی انگا نگا دی علامت نوں نہیں ورتیا جاندا سگوں ہن ایہناں نوں انج لکھیا جاندا اے۔

ونگ	منگ	چنگ
ڈھنگ	سنگ	رنگ

انج ای (انجانجا) وی پرانیاں لکھتاں وچ ای ورتیا دکھالی دیندا اے جیویں:

جج	گج	بھج	رنج
----	----	-----	-----

جد کہ نویاں لکھتاں وچ ایہناں شبدان نوں انج لکھیا جاندا اے:

جج	گج	بھج	رنج
----	----	-----	-----

یعنی انگانگا (ॐ) یاں انجانجا (ॐ) دی تھان گ دے نال گور مکھی وچ غنے دی علامت جیہنوں، پٹی
آکھیا جاندا اے اوہنوں ورتیا جاندا اے انجے ای انجانجا (ॐ) دی تھان ج (ॐ) دے نال ”پٹی“ (ॐ) نوں
ورتیا جاندا اے۔ زبان کوئی وی ہووے اوہدے وچ شبد تے جملیاں راہیں گل دو جیاں تیکر اپڑان لئی بعض واری
اعراب یاں حرکتاں داسہارا لینا پیندا اے۔ تاں بے لفظ دی صحیح طور تے ادائیگی کیتی جاسکے۔ جتھوں تیکر شاہ مکھی دا

سمبندھائے تاں ایہدے وچ کل ست اعراب یاں حرکتاں نیں:

۱۔ زیر ۲۔ زیر ۳۔ پیش ۴۔ الف ۵۔ الف مد آ ۶۔ وا، و ۷۔ چھوٹی ی وڈی ے

جدکہ مقبول بیگ بدخشانی ہوراں پنجابی دے اعراب یاں حرکتاں ایہہ دسیاں نیں:

”زبر (َ)، زیر (ِ)، پیش (ُ)، تشدید (ّ)، جزم یاں سکون (۸)،

تنوین (ً)۔ واو معدولہ (اجیہی واو جیہڑی لکھن وچ آوے، پر پڑھن وچ

نہ آوے ایہہ واو صرف ’خ‘ دے بعد آوندی اے کسے ہور حروف مگروں

نہیں)۔ واو معروف (واوتوں پہلے آون والے حرف اُتے پیش ہوندی

اے جیویں ٹوں، لوں)۔ واو چھول (واوتوں پہلاں آون والے حرف

اُتے پیش نہیں ہوندی یاں فیر زیر ہوندی اے جیویں بول، تول، رول

وغیرہ)۔“ (13)

گورکھی لپی دادارو مدارای اعراب یعنی لگاں ماتراں اُتے اے۔ ایہناں حرکتاں یاں اعراب نال ای کسے

وی زبان دی لکھائی نوں ٹھیک ڈھنگ نال پڑھیا جاسکد اے۔ گورکھی وچ ایہناں دی کل گنتی چوداں (۴۱) اے۔

ایہناں ماتریاں دی تفصیل انج اے:

1	سنا	ṭ	ا	7	دولاواں	ṭ	زبر، پے
2	سہاری	ṭi	زیر	8	اؤڑا/ہو	ṭe	ا، زیر و
3	بہاری	ṭi	زیر، ی	9	کنو ا	ṭe	آو
4	اوکرا	ṭi	او	10	ادھک	ṭe	شد
5	رو لکڑ	ṭi	اُو	11	ٹپی	ṭe	غنا
6	لاواں	ṭe	زبر	12	بندی	ṭe	ن

جمیل احمد پال ہوراں موجب:

”شاہ مکھی وچ تن اعراب (زیر، زبر، پیش) موجود نیں جیہناں نال

حرکتوں دا کم لیا جاندا اے۔ شاہ مکھی وچ کجھ حرکتاں زاندا از ضرورت وی

نیں جیویں تنوین، مد، تے کھڑا زبر“۔ (14)

شاہ مکھی وچ ویہہ (20) دے نیڑے اعراب نہیں جد کہ چودھاں اعراب دی لوڑ ہوندی اے، ایہناں ویہاں نال وی گل نہیں بندی۔ کیوں جے شاہ مکھی وچ اعراب یاں حرکتاں دا بہتا خیال نہیں رکھیا جاندا جیکر کسے دا دل کرے تاں اوہ پالیندا اے جیکر نہ کرے تاں ایہدے بغیر ای گل پوری کر لئی جاندی اے۔ گور مکھی وچ اعراب یاں حرکتاں بڑی اہمیت رکھدیاں نیں ایہناں توں بناں لکھن دا سوال ای پیدا نہیں ہوندا۔ عین الحق فرید کوٹی ہوریں اپنے وچاراں دا اظہار انج کر دے نیں:

”مطلوبہ آوازوں کے لیے عربی حروف تہجی میں ضروری اصلاح کر لی گئی

ہے۔ جیسے کہ ٹ، ڈ، ژ، گ اور ہائے آوازیں جیسا کہ بھ، پھ، تھ، وغیرہ۔

ہائے آوازوں کو اکثر علماء محض ان کے دو حروف سے تشکیل پانے کی بناء پر

مرکب آوازیں قرار دے دیتے ہیں“۔ (15)

شاہ مکھی تے گور مکھی وچ کار سنا نچھ دا سبب بندھ اے ایہناں دوواں لپیاں دے حروف تہجی یاں آوازاں وچکار سنا نچھ ات ضروری اے۔ کیوں جے لکھت بھاویں کسے وی لپی یاں رسم الخط وچ ہووے اوہدے لئی حرفاں دی لوڑ پیندی اے تے کسے زبان دی پٹی (حروف تہجی) وچ جنے بہتے اکھریاں آوازاں ہون گئیاں اوہ زبان اونی ای زرخیز ہووے گی۔ اتے اوہدے وچ ہر زبان دے شبہ لکھے جاو دی صلاحیت موجود ہوندی اے۔ شاہ مکھی تے گور مکھی پٹیاں دا موازنہ کرن مگروں سوال ایہہ اٹھدا اے پئی ایہناں دوواں لپیاں وچوں کیہڑی لپی بہتر اے۔ ایس گل دا نتارا کرن لئی کجھ سوجھواناں دی رائے اے۔ محمد آصف خاں تے اقبال صلاح الدین شاہ مکھی نوں گور مکھی توں بہتر قرار دیندے نیں انج ای ڈاکٹر نبیلہ عمر ہوریں محمد آصف خاں تے اقبال صلاح الدین ہوراں دے وچاراں نال اتفاق کردیاں آکھدیاں نیں پئی رسم الخط کدی وی مکمل نہیں ہوندا۔ اساڈے صوفیاء دا سارا سرمایہ شاہ مکھی وچ اے تے ایہدی ساری لفظالی عربی فارسی نال بھری ہوئی اے۔ ایس لئی گور مکھی نالوں شاہ مکھی بہتر اے۔ اوہناں دے کہن

موجب:

”گور مکھی وچ لفظ دی ساخت بدل جاندی اے۔ جذبات دے اظہار لئی
گور مکھی بہتر اے لیکن علمی تے فکری اعتبار نال ایہہ ٹھیک نہیں۔ کیوں جے
جیہڑ اسکرپٹ حالی آپ نامکمل اے، ارتقاء وچ اے بھاریں کجھ اکھر بندی
لا کے بناؤن دی کوشش کیتی اے۔ ایہہ وی نامکمل اے۔ ایہدی نسبت
جیہڑ رسم الخط صدیاں توں موجود اے اوہ ای بہتر اے“۔ (16)

جد کہ ایہدے توں الٹ جمیل پال ہووے شاہ مکھی دے مقابلے وچ گور مکھی نوں وڈیا ندے نیں اوہناں
راقمہ ولوں ایسے حوالے نال پچھے سوال دا جواب دیندیاں کہیا:

”گور مکھی بہتر اے کیوں جے ایہہ غلط نہیں پڑھی جاسکدی کیوں جے
ایہدے نال اعراب یاں حرکتاں دے ورتارے نال گل پورے طور تے
سمجھائی جاسکدی اے“۔ (17)

جتھوں تیکر گل اے اچارن یاں تلفظ دی تاں گور مکھی پنجابی دے اچارن نوں بہت حد تیکر بیان کردی اے۔
گور مکھی پنجابی دے تلفظ نوں 99 فیصد تیکر بیان کردی اے۔ کیوں جے ایہدے وچ اعراب لازمی نیں جیہدے نال
لکھیا وی صحیح تے پڑھیا وی صحیح جاند اے۔ جد کہ فارسی لپی وچ اعراب ضروری نہیں۔ لکھیا کجھ جاند اے تے پڑھیا
کجھ ہووے۔ جیویں لفظ ”گل“ اے۔ جیہڑوں شاہ مکھی وچ حرکتاں دے بغیر اچارنا دکھا اے۔ کیوں جے ایہہ حرکتاں نال
تن لفظ بندے نیں۔ گل، گل، گل۔ جد کہ گور مکھی وچ ایہناں نوں جیویں لکھیا جاوے گا اوویں ای پڑھیا جاوے گا
جیہدے نال ایہدی چنگی وضاحت ہو جاندی اے جیویں (گل) (گل) (گل)۔

اک ہووے گل پئی گور مکھی وچ کیہڑیاں اجیہیاں گھاٹاں نیں جیہڑیاں پاکستانی پنجاب (لہندے پنجاب) دے
پنجابیاں لئی رکاوٹ بندیاں نیں ایس بارے ڈاکٹر نبیلہ جی ہووے اپنے انٹرویو وچ دسیا پئی گور مکھی وچ عربی فارسی
دے لفظ دی ادائیگی لئی لفظاں پٹھ جیہڑیاں بندیاں لکھیاں ہونداں نیں اوہ ٹھیک نہیں کیوں جے بندی پرنٹنگ وچ
آؤندیاں غائب ہو جاندی اے تے تلفظ دی بصری خوبصورتی مک ہو جاندی اے۔ جد کہ جمیل پال ایہدے نال مکمل
اتفاق نہیں کردے سگوں اوہناں موجب ایہہ اک نفسیاتی مسئلہ اے تے اک غلط فہمی اے پئی گور مکھی سکھاں دی اے۔

میرے خیال وچ تاں گورکھی وچ صرف ایہہ اک خامی اے پئی ایہدے وچ ساکن حرفاں دا تصور نہیں۔
 سٹہ ایہہ کہ شاہ مکھی تے گورکھی وچ اینا ای فرق اے جتا گوشداں نوں مکھن تے اچارن (تلفظ، ادائیگی)
 وچکار۔ چوہیں اک شبد ’بالکل‘ اے۔ ایہد اچارن ’بلکل‘ اے، پر مکھن وچ الف وی لکھیا جاند اے۔ کیوں جے
 ایہدے بغیر لفظ دی بناوٹ بدل جاوے گی انج ای انگریزی دا شبد ’Walk‘ جہد تلفظ یاں اچارن ’Wak‘ بند اے۔
 لفظ ’Knowledge‘ اے ایہنوں ’nolege‘ اچاریا جاند اے۔ ایہو حال ’But‘ تے ’Put‘ دا وی اے۔ ایہناں
 دوواں شداں وچ ’ut‘ ورتیا گیا اے، پر دوواں لفظاں وچ ’ut‘ دا اچارن وکھرا اے۔ ’But‘ وچ ایہہ زبردی آواز
 دیندا اے جد کہ ’Put‘ وچ پیش دی۔

جتھوں تیکر ایہناں دوواں لپیاں وچکار سا نچھ قائم دا سمبندھ اے تاں ایہدے لئی دوواں پاسیاں دے
 پنجاب دے سوجھواناں نوں رل کے ای کسے سٹے تے اپڑن دا چارا کرنا چاہیدا اے تاں جے اکو بولی ہون دے باوجود
 ایہناں دوواں (شاہ مکھی، گورکھی) وچکار ڈ پھیڑ نوں گھٹ توں گھٹ کیتا جاسکے۔ مقالے وچ شاہ مکھی تے گورکھی
 اکھراں دا ٹاکرا کرن دا مقصد ایہوسی پئی ایہناں وچکار جیہڑی وادھ گھاٹ اے اوہد انتارا کر کے ایس فرق نوں دور
 کرن دی سفارش کیتی جائے۔

حوالے

- 1- اقبال صلاح الدین (مرتب)، پنجابی دارسم الخط تے معیاری املا، لاہور: پنجابی تحقیقاتی مرکز، پہلی وار، اکتوبر 1947ء، ص 50
- 2- رشید حسن خاں، املا کیسے لکھیں، لاہور: اظہار سنز، 2007ء، ص 11
- 3- سلیم محمد سید، پروفیسر، اردو رسم الخط، کراچی: مقتدرہ قومی زبان، پہلی اشاعت، سن 13
- 4- پنجابی دارسم الخط تے معیاری املا، ص 50
- 5- سلیم خاں گمی، پنجابی زبان داررقاء، لاہور: عزیز پبلشرز، اشاعت اول، 1991ء، ص 105
- 6- مقبول بیگ بدخشانی، مرزا، پروفیسر، قواعد پنجابی، لاہور: عزیز بک ڈپو، پہلی بار، 1973ء، ص 19
- 7- سینتارام باہری، ڈاکٹر، گورکھی پڑھائی لکھائی، لاہور: ملک بک ڈپو، سن 5
- 8- شہباز ملک، ڈاکٹر، پنجابی لسانیات، لاہور: عزیز بک ڈپو، تہجی وار، 1996ء، ص 95
- 9- اوہی، ص 95
- 10- اوہی، ص 84
- 11- جمیل احمد پال، پنجابی کویں لکھیے، لاہور: پنجابی سائنس بورڈ، پہلی وار، دسمبر، 1997ء، ص 40
- 12- آصف خاں، محمد، پنجابی بولی دا پچھو کڑ، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، پہلی وار، جون 1994ء، ص 35
- 13- شہباز ملک، ڈاکٹر، روپ رنگ، لاہور: پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر، پہلی وار، 2009ء، ص 25-27
- 14- گل بات، جمیل احمد پال، 3 نومبر 2010ء، بروز بدھ
- 15- عین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، عزیز بک ڈپو، طبع چہارم، 1996ء، ص 215-214

16- گل بات، ڈاکٹر نبیلہ عمر، شعبہ پنجابی یونیورسٹی اوری نیٹل کالج پنجاب یونیورسٹی لاہور، 19 اکتوبر 2010ء

بروز منگل

17- گل بات، جمیل احمد پال، 3 نومبر 2010ء، بروز بدھ

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2022, PP

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 14

☆ ڈاکٹر عائشہ رحمان، ڈاکٹر شمینہ بتول

CONCEPT OF MULVI GHULAM RASOOL ALAMPURI AND CLASSICAL POETRY

صوفیانہ شاعری تے مولوی غلام رسول عالم پوری دا نظریہ

Abstract

The critical and analytical study regarding tradition of Sufi Poetry in Punjabi Literature and the Sufi thought of Molvi Ghulam Rasool Alampuri (RA). In available Punjabi Literature Baba Farid (RA) is the basic Punjabi Sufi Poet. He used his poetry for the welfare of the common peoples. He taught public for goodness. Shah Hussain (RA) had Mulamti thought regarding feelings about Ishaq, Concept of Murshad and Complete system of Zikr in Abiyat e Bahoo. Similarly Waris Shah (RA) presented the united culture of Punjab in his Heer and Bullay Shah (RA) taught about the judgment day. He also presented Wahdat ul Wajood in his poetry. Khawaja Ghulam Farid (RA) also followed him in his thought. Molvi

☆ اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور
☆ ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

Ghulam Rasool Alam Puri had a different school of thought in Sufism. He believe on Wahdat ul Shahood. He presented his thought in his Masnavi Ahsan ul Qassas. Researchers have analyzed his thought deeply.

**Keywords: Baba Farid, Shah Hussain,
Sultan Bahu, Waris Shah,
Bullay Shah**

پنجابی دی صوفیانہ شاعری زیادہ تر قادریاں چشتیاں دی مرہون منت اے۔ بابا فرید؟ تے خواجہ فرید؟ دا تعلق چشتیہ خاندان نال سی جد کہ سلطان باہو، شاہ حسین، وارث شاہ تے بلھے شاہ قادری سلسلیاں نال متعلق سن۔ پنجابی صوفیانہ شاعری دی موجودہ روایت دے نامور شاعر ذاتی حیثیت پاروں کامل صوفی وی سن۔ اونہاں دی شاعری اونہاں دی صوفیانہ فکر تے نظریے دی عکاس اے۔ ایس ریت دے مڈھلے تے مان جوگ شاعر بابا فرید گنج شکر نہیں۔ چینہاں دے شلوک آفاقی تعلیمات وچ ڈبے نیں۔ اونہاں حیاتی دی بے ثباتی تے دو جیاں اٹل حقیقتاں نوں موضوع بنا کے لوکائی نوں پریریا تے اک عالمگیر حقیقت بیان کیتی:

فریدا میں جانیا دکھ مجھ کو دکھ سبائے جگ

اُوچے چڑھ کے دیکھیا تاں گھر گھر ایہا اگ (1)

بابا فرید زمانے دے سب توں وڈے عالم دین تے طریقت وچ چشتی سلسلے دے بزرگ حضرت خواجہ قطب الدین بختیار کاکی دے مرید تے خلیفہ سن۔ اونہاں کول فقر تے طریقت دا کامل نظریہ موجود سی پر اونہاں ایس نظریے دے عالمانہ اظہار توں اجتناب کر دیاں عام لوکائی دی لوڑ موجب سماجی حیاتی دے سرناویاں نوں اپنے شلوکاں دا سرناواں بنایا۔

لڑی دے دو بے مہان شاعر لاہور دے شاہ حسین نیں۔ چینہاں نوں دنیا مادھولال حسین دے ناں نال یاد کردی اے۔ مادھولال حقیقت وچ اونہاں دا چہیتا مریدی۔ پیر تے مرید دا عشق اپنیاں منزلاں طے کر دیاں دونواں

وچکار تخصیص مکا چکاسی۔ ایس جذبے مادھونوں حسین تے حسینوں مادھو دے ناں نال امر کردتا۔ شاہ حسین ملامتی فرقتے نال تعلق رکھدے سن۔ اونہاں اپنی فکرنوں علامتاں دے منظم نظام راہیں آخرت، عمل تے عاجزی دے سرناویاں پٹھ بیان کیتا۔ اونہاں علامتاں دی ورتوں نال پہلی واری پنجابی شاعری نوں نو یکلیاں جہتاں توں شنگھاریا۔ شاہ حسین شہودیت دی منزل تائیں اپڑ کے دریائے وحدت وچ غوطہ زن رہے۔ تاں ای کلام وچ ایہہ رنگ دسد اے۔ آکھدے نیں:

رانجھن رانجھن مینوں سب کوئی آکھو ہیر نہ آکھو کوئی

ماہی ماہی کوکدی میں آپے رانجھن ہوئی (2)

شاہ حسین نے اپنے عشق داسو ماہرشدنوں قرار دتا تے مرشد دے وسیلے نال رب دے وصل دانظریہ اساریا۔ اونہاں پہلی واری پنجابی زبان وچ کافیاں آکھیاں تے ایہناں کافیاں نوں باقاعدہ راگاں نال منسوب کیتا۔ اوہ سرتے ساز دے تال میل دے جانوسن۔ اونہاں بارے اختر جعفری نے لکھیا:

شاہ حسین نے کافی تے موسیقی نوں لازم تے ملزوم بنا دتا تے اپنیاں کافیاں

بارے واضح لفظاں وچ لکھ دتا۔ پئی ایہہ کافی فلاں راگ یا راگنی وچ گائی

جاوے۔ مثال دے طور تے اوہناں اپنی کافی "متران دی مجمانی خاطر"

نوں راگ جے جے ونٹی وچ گاؤن دی ہدایت کیتی اے۔" (3)

شاہ حسین دی کافی نوں کسے خاص راگ وچ گاؤن دی ہدایت خود ساختہ سدھی اے پر شک نہیں کہ اونہاں دیاں ساریاں کافیاں کسے کسے نہ کسے راگ وچ رنگیاں نیں۔ شاہ حسین نے کافیاں وچ کاگ، چرخے، جنگل تے بیلے جیہیاں علامتاں ورتیاں۔ عشق دے پینڈے پین مگروں اونہاں نوں برہوں تے وصل دیاں کیفیتاں داسا منا ہویا۔

سلطان باہو اپنی طرز تے لے دے نکھڑویں شاعر نیں۔ اوہ نہ تے گئے تے نہ ہی کسے استاد کول۔ طبیعت سیلانی سی پر تعلق شاہی مرات یافتہ خاندان نال سی۔ ایسے پاروں اوہ اپنے نظریاں وچ دو ٹوک تے واضح سن۔ اونہاں دے اظہار وچ بلا دا اعتماد سی۔ اونہاں دی پنجابی شاعری سی حرنی دی صورت وچ اے۔ جینہوں دنیا ایات باہو دے ناں نال جان دی اے۔ ایات دی اُساری کلمہ توحید، عشق، فقر تے مرشد دے تصور دے مڈھ تے اے۔ محمد عرفان الحق

نے لکھیا:

”مڈھلے طور تے باہیہ فکر“ مرشد، عشق تے فقر“ دی بنیاد تے اُسردی اے۔
 باقی سارے مضمون تے سرناویں اینہاں دے ذیل وچ آندے
 نیں۔ ایہاں باہو دا کمال ایہہ اے کہ صدیاں دی مسافت طے کرن مگروں
 وی اونہاں دی خشبو، تازگی، نرولتا، نگ تے سوز دی سحر انگیزی اج وی قائم
 تے دائم اے۔ جیہدی وجہ باہو دا کامل عشق تے مضبوط صوفیانہ فکر
 اے۔“ (4)

انہویں صدی دے مہان تے مان یوگ پنجابی شاعر تے صوفی سید وارث شاہ تے سید بلھے شاہ۔ اکو استاد
 دے شاگرد، اکو خاندان (سادات) دے چشم چراغ، اک ای سلسلہ (قادریہ) دے پیروکار پر طبیعت وچ مختلف سن۔
 سید وارث شاہ دامن اونہاں دی ہیر جیہدے بارے اونہاں آکھیا:

ایہہ روح قلبوت دا ذکر سارنال عقل دے میل ملایائی
 اگے ہیر کسے نہ کہی ایسی شعر بہت مرغوب بنایائی (5)

جتھے ہیر وارث شاہ دی فنی اچھائی ششدر کردی اے او تھے فکری تضاد عقل نوں حیرت وچ گوا دیندا
 اے۔ پنجابی زبان دا عظیم صوفی سماجی تے عمرانی حالات پاروں کئی تھاواں تے کردار راہیں سوچ دے ابہام دا شکار
 دسدے نیں۔ قادری تے چشتی سلسلیاں وچ تصوف دے وجودی نظریے دی چھاپ چوکی اے۔ جس پاروں خواجہ
 غلام فرید مٹھن کوٹی چشتی تے بلھے شاہ قادری شطاری دونوں صوفی شاعران کول نظریہ جو بن تے دکھالی دیندا اے۔
 دونوں شاعران اظہار لئی اکو صنف "کافی" دی ورتوں کیتی۔ بلھے شاہ دا انداز بے باک تے آزاد اے جد کہ خواجہ غلام
 فرید دا انداز دوٹوک تے عشق وچ ڈبیا اے۔ دونوں کول عشق اے۔ بلھے شاہ دا کلام عظیم صوفی شیخ الاسلام محی الدین
 ابن عربی دے وجودی نظریے دا بھرواں عکاس اے۔ وجودی رنگ وچ رنگے ایس صوفی دے کلام وچ انتہا دی بے
 باکی موجود اے۔ بلھے شاہ دے کلام وچ وجودی فکر دا اظہار رائج اے؛

رانجھا رانجھا کردی ہن میں آپے رانجھا ہوئی

سدو مینوں دھیدو رانجھا، ہیر نہ آکھو کوئی
 رانجھا میں وچ میں رانجھا وچ غیر خیال نہ کوئی
 میں نہیں اوہ آپ ہے اپنی آپ کرے دلجوئی (6)

دونوں دے نظام سلوک وچ مجازی عشق دی گنجائش اے۔ بلھے شاہ؟ نے مجازی عشق اختیار کرن دی تھاں
 مرشد دیاں اوکھیاں تے ناممکن شرطیں سامنے اپنے آپ نوں بے وس پا کے وحدت دے دریا وچ بیٹھی ماری خواجہ غلام
 فرید؟ نے عشق مجازی نوں پوڑی بنا کے عشق دے سمندر وچ غوطہ لایا۔ منزل دونوں دی اک سی راہواں اڈواڈسن۔
 بلھے شاہ دا عشق بے باک ہو گیا۔ تے خواجہ فرید دا عشق نیستی روپ وٹا کے اک کوک دی صورت دسیا۔ کوک انج سی:

بن دلبر شکل جہان آیا ہر صورت عین عیان آیا
 کل وچ کل شے ظاہر ہے سو ہنا ظاہر عین مظاہر ہے (7)

دونوں نے مادے وچ رب دی بھال کرن دی کوشش کیتی۔ اوہ وحدت دے دریا وچ غوطہ زن سن جتھے
 اوہناں اتے وجودی کیفیت طاری سی۔ ایس وجودی کیفیت موجب ہر شیوہ ذات الہی دا ظہور اے۔ حضرت پروفیسر
 سید محمد کبیر احمد مظہر نے فلسفے دی وضاحت انج فرمائی:

”تین وجودی سے مراد اللہ کی صفت الوجود کا فیضان اور اس کی تجلی
 ہے۔ جس سے کائنات کی ہر شے اپنے وجود میں سیراب اور فیض یاب
 ہوئی۔ لہذا ہر شے کا وجود خدا کی صفت وجود کی تجلی سے فیض یاب ہے۔“ (8)

صرف اللہ تعالیٰ کائنات دیاں سب شیواں اللہ دی وجودی صفت دی تجلی دا اظہار نہیں۔ حضرت امام غزالیؒ
 تے اشعرؒ ورگے دو بے متکلمین وی لا الہ الا اللہ دا ترجمہ لا موجود الا اللہ کردے رہے۔ وجود حقیقی صرف اللہ تعالیٰ اے
 تے کائنات دیاں سب شیواں موجود حقیقی دی صفت وجود دیاں تجلیاں دا اظہار نہیں۔ وجودی فکر والے کائنات وچ
 صرف اللہ دی اک صفت دے مظاہرہ دا مشاہدہ کردے تے دو جیاں صفتاں دا مشاہدہ وی ایسے مدوچ نہیں۔

میاں محمد بخشؒ نے مثنوی سیف الملوک راہیں حسن و جمال دے نال نال نہ کن والی حیاتی دیاں اوکڑاں
 مگروں اوکڑک منزل تے اپڑن دی دس پائی۔ بندہ حیاتی دی کسے مشکل توں ہار نہیں من دانہ ای ارادہ ترک کردا اے۔

بندہ اوکھے ویلے سجن نوں کلا نہیں چھڈ دا۔

سارے شاعراں توں اڈ مولوی غلام رسول عالم پوریؒ نے یوسف زلیخا دے قصے نوں ”احسن القصص“ دے سرناویں پیٹھ نظمایا۔ مولوی غلام رسول عالم پوریؒ دیاں لکھتاں وچ قصہ چوہٹ نامہ، مسئلہ توحید، سی حرنی سسی پنوں، داستان امیر حمزہ، ست پھل، چٹھیاں سید روشن علی، چٹھیاں ہیرے شاہ، بیسین نوں خط، سی حرنی خلیہ شریف تے پندھ نامہ وی شامل نیں ہر لکھت صوفیانہ شخصیت دی عکاس اے اونہاں نوں دوام سے آدر قصہ یوسف زلیخا پاروں۔ قصے دی بنیاد قرآن پاک دے بارہویں سپارے دی سور؟ یوسف اے۔ جیہدے وچ اللہ تعالیٰ نے حضرت یعقوب علیہ السلام، اونہاں دے پتر حضرت یوسف علیہ السلام تے دوجی اولاد دا قصہ بیان کیتا اے۔ داستان احسن القصص حضرت یوسفؒ نال جڑے زلیخا دے ناں توں عشقیہ داستان جا پدی اے پر اصل وچ ایہہ صرف زلیخا دے عشق دی کہانی نوں بیان لئی نہیں لکھی گئی اصل مقصد نیکی نوں بدی اُتے چڑھتی دوانی سی۔ حضرت یوسفؒ ہر مجاہدے وچوں صبر تے استقامت نال لنگھے۔ اخیر اللہ پاک نے اونہاں نوں عزت شان تے اچیرا مقام عطا کیتا اونہاں نال محبت کرن والیاں اونہاں دی اتباع کرن والیاں نوں کامیابی تے سرخروئی عطا ہوئی۔ شہودی بزرگاں دا وطیرہ مجاہداں تے مراقبیاں راہیں منزل تک رسائی حاصل کیتی۔ مولوی غلام رسول عالم پوریؒ؟ قصے نوں لکھن دا اک کارن خواب وچ ہوئی حضرت یوسف علیہ السلام دی زیارت متھدے نیں۔ اونہاں موجب:

تپدیاں اکھیں جگر تڑفدا اٹھیا اُبھڑ وایا

دل تھیں نور چمکدا پایا یوسفؒ نظری آیا

کنعانی پیغمبر زادہ تے خود نبی خدا دا

محبوباں وچ جس دا ثانی نہ کوئی سرو آزادا (9)

مولوی غلام رسول عالم پوریؒ نے واقعے دے بیان نال مجازی عشق دے حقیقی عشق ول پینڈے دا تذکرہ کیتا جینہوں کئی بزرگ منزل پاؤن لئی بھوگدے نیں۔ زلیخا نفس تے شیطان دے زیر اثر جو راہ اختیار کرنا چاہندی سی اوہدے وچ حضرت یوسفؒ؟ رب دے فضل نال محفوظ رہے۔ اخیر زلیخا دانی عشق حقیقی عشق وچ بدل گیا۔ حضرت یوسفؒ؟ نوں حیاتی دے کئی سال مسلسل مجاہدے مگروں مصر دی سلطنت تے اعلیٰ مقام ملیا۔ حسن تے زہانت دے نال

نال اللہ تعالیٰ نے اونہاں نوں خواہاں دی تعبیر دا علم وی عطا کیتا۔

مولوی صاحب دی طبع تے رجحان صوفیانہ سی۔ ایس لئی اوہناں قرآن پاک دیاں آیتاں دی نسبت نال 6666 شعر لکھے۔ قصے وچ عربی تے فارسی دے لفظ ڈھیر نہیں۔ اوہناں دے کلام وچ سادگی، روانی تے شکفتگی دا عنصر اے۔ حمید اللہ ہاشمی نے پنجابی ادب دی مختصر تاریخ وچ ایس داستان دا تجزیہ کر دیاں لکھیا:

”مولوی صاحب نے ایس قصے نوں مولوی عبدالستار تے مولوی دلپزیر دی

طراں مولویانہ رنگ وچ نہیں لکھیا تے نہ ای فضل شاہ دی طرح صنعت

تجنیس تے لفظی صنعتاں دے چکر وچ پھسدے ہن“۔ (100)

مولوی غلام رسول عالپوری دی ایہہ تخلیق صوفی ہون بارے اوہناں دے نظریے دی بھرویں عکاس

اے۔ اوہناں دی صوفیانہ فکر دے تن مڈھلے انگ۔ عشق، اخلاص، وحدت الشہود۔

وجودی نظریے دے حامل بزرگ وصل الہی دا سواد چکھن مگروں اوہدے وچ ڈبے رہندے نیں وحدت

دے دریا وچوں باہر نہیں آندے۔ شہودی بزرگ اپنے جذبے پاروں وحدت دے دریا وچوں نکل کے شہودیت دی راہ

تے ٹر پیندے نیں۔ اوہ وصل دا سواد چکھن مگروں الہی ذات دا مشاہدہ قلب وچ کردے نیں ذات دے عشق وچ

حیاتی پاندے نیں۔ ایس لئی اونہاں دا عشق اونہاں نوں اچیرا دا اے۔ عشق کائنات دی گھڑت اے۔ شہودی فکر وصل

دے مقابل عشق نوں ڈھیر مان دیندی اے۔ جیہڑا معراج تے لے جاندا اے۔ مولوی غلام رسول عالم پوری موجب

عشق تے جذبہ انسان نوں اچیرا دا اے۔ عشق معبود تے عبد وچ فرق نوں قائم کردا تے عبد لئی ہدایت دا سرچشمہ بندا

اے۔ عشق کسے دے اختیار وچ نہیں۔ صرف ازلی فضل پاروں حاصل ہوندا اے۔ اوہناں موجب:

عشق کرم دا قطرہ ازلی تیں میں دے وس ناہیں

اکناں لبھدیاں ہتھ نہ آوے تے اکناں دے وچ راہیں

اکناں کھپدیاں عمر گوائی پلے پیا نہ کائی

اکناں ہوش جدوکی آئی ایہ نعمت گھر پائی (11)

مولوی غلام رسول عالپوری دی صوفیانہ فکر موجب عشق کسی عمل نہیں۔ نہ ہی منزل نوں مجاہدے تے ریاضت

راہیں حاصل کیتا جاسکد اے۔ ایہہ واہبی نعمت اے۔ قصہ احسن القصص دا مرکزی خیال وی ایہی اے۔ قصے دے مرکزی کردار سیدنا یوسفؑ تے بی بی زلیخا دونویں ازلی عشق لئی چینیاں روحاں سن۔ اونہاں دا عشق وہبی سی جس پاروں اونہاں دا اپنے تے اختیار نہیں سی۔ اوہ کامل طور تے تقدیر دے تابع سن جدوں اونہاں نوں عشق ظاہری دی منزل میسر آئی تے اوہ بے نیاز ہو گئے عشق سلوک دیاں منزلاں طے کر دا حقیقی ذات تائیں اڑ گیا جتھے اوہ بے نفس تے دنیاوی خواہشاں توں پاک ہو جاندا اے۔ جیہڑا مقام رضائے عشق دی انتہا اے۔ شاہ گل لکھدے نیں:

”تنزلات خمسہ احدیت ذات یعنی وحدت و واحدیت و ارواح و امثال

و اجسام میں صوفیائے کرام رضوان اللہ علیہم اجمعین کے دو گروہ ہیں۔ ایک

گروہ تو ہمہ اوست فرماتا ہے اور گروہ ثانی ہمہ از اوست“۔ (12)

مولوی غلام رسول عالمپوری؟ دی فکر داد و جانگ اخلاص اے۔ اخلاص اصل تصوف اے۔ سالک جس قدر اخلاص دا مالک ہووے اوہ قدر اونہوں درجہ تے مقام حاصل ہوندا اے۔ اخلاص خالص ربی صفت اے۔ جیہڑی حضور نبی کریم ﷺ نوں کامل طور تے دان ہوئی۔ آپ ﷺ دے طفیل آپ ﷺ دی امت و بیچ تقسیم ہوئی۔ حضرت ابو بکر صدیقؓ دا انبیائے کرام توں بعد افضل ہونا وی اونہاں دے اخلاص کارن سی۔ ایسے پکھوں حضرت علی بن عثمان ہجویری المعروف داتا صاحبؒ نے اپنی کتاب کشف المحجوب و بیچ وضاحت فرمائی:

ان الصفا صفتہ الصدیق

ان اردت صوفیا علی التحقیق

”یعنی اگر تو واقعی صوفی کا متلاشی ہے تو یاد رہے کہ صوفی ہونے کی شان صفا

تو صرف صدیق اکبر؟ میں تھی۔ اس لیے کہ صفا حقیقی کے لیے ایک اصل اور

ایک فرع ہے“۔ (13)

فکری پکھوں مولوی غلام رسول عالمپوریؒ وی حضرت سیدنا ابو بکر صدیقؓ دے سلسلہ طریقت ”نقشبندیہ“ نال وابستہ سن ایس لئی اونہاں دی صوفیانہ فکر موجب اخلاص سلوک تے تصوف دا مڈھلا انگ اے۔ ثابت ہوندا اے کہ حضرت یوسفؑ دا اخلاص آخر کار اونہاں نوں مجاہدیاں تے آزمائشاں و چوں کڈھ کے سکینت تے عظمت تائیں لے

گیا۔ جد کہ بی بی زلیخا دا اخلاص اوہناں نوں وصل الہی تائیں لے گئی۔ جتھے دونوں منزلاں یعنی حضرت یوسفؑ دا مل جانا تے اللہ دا قرب اک ہو گئیاں۔ مولوی صاحب دی صوفیانہ فکر موجب صدق صفاتوں بنا کوئی منزل حاصل نہیں۔ صدق و صفاتے اخلاص انسان لئی ناممکن نوں ممکن کر دکھاندا اے۔ مولوی صاحبؒ دی صوفیانہ فکر دا نتیجا رنگ اوہناں دی شہودی فکر اے۔ قصہ یوسف زلیخا دے مڈھ وچ ایس فکر دا منظم اظہار اوہناں انج کیتا:

عشق بھٹا اخلاص نہلایا رنگیا رنگ شہودی

صدق صفا دی آب ہوائیں پلپا وچ خوشنودی (14)

جدوں سالک دریائے وحدت وچ ڈبا اے اوس سے واردات اس قدر ہوندی اے کہ ذات صفات وچ کچھ فرق محسوس نہیں ہوندا۔ اوس سے محض فضل ربی تے حضور؟ دی مہربانی نال اگلا مقام تے منزل حاصل ہوندی اے بندے نوں ذات و صفات وچ تفریق دا ملکہ یعنی شہودیت دا کمال حاصل ہوندا اے۔ ایسے حقیقت نوں مکھ مڈھ رکھدیاں مولوی غلام رسول عالمپوریؒ نے فرمایا:

حکمے باجھ نہ انگل ہلے راز زبان نہ کھولے

ہر ہر وال اندر پر معنے ویکھ متاں دل ڈولے (15)

ایہہ عین مصطفوی کیفیت اے۔ جیہدے وچ عاجزی تے انکساری دا برملا اظہار ملدا اے۔ شہودی فکر عبد تے معبود دے فرق نوں ہر حال وچ قائم رکھدی اے کسے صورت وی عبد نوں انا الحق دانعرہ نہیں لان دیندی۔ سگوں انا عبدہ دی کیفیت وچ سالک نوں گاہی رکھدی اے ایس کیفیت وچ اوہدی روحانی ترقی جاری رہندی اے:

عقل خیالوں وہم گمانوں تیریاں صفتاں عالی!

خالق مالک جان جہان دا توں عالم دا والی! (16)

وحدت الشہو دراہیں اللہ رب العالمین دی کبریائی تے بندے دی بندگی دا فرق ہی نمایاں نہیں ہوندا سگوں ذات، صفات، اسماء دی تفریق وی واضح ہو جاندی اے۔ مولوی غلام رسول عالمپوریؒ پنجابی زبان دے مان جوگ شاعر ہون دے نال نال عالم ربانی وی سن۔ ایس لئی اوہناں دی شاعری دا فکری رنگ اوہناں دی روحانی کیفیت تے باطنی مشاہدے پاروں نکھڑیا اے۔ ایسے پاروں اوہناں دے شعر ٹھوس شہودی نظریے تے صوفیانہ فکر دی غماز اے۔

جہد یاں بنیادی اکائیاں جذبہ، عشق، عبدیت، ہدایت تے ہمہ اوست نیں۔

حوالے

- 1- نوید شہزاد، پروفیسر، ڈاکٹر، شلوک فرید: مٹی مطالعہ، لاہور: بابا فرید گنج شکر ریسرچ چیئر، انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، 2022ء، ص 213
- 2- عبدالمجید بھٹی (مرتب)، کافیاں شاہ حسین، لاہور: لوک ورثہ کا قومی ادارہ، 1977ء، ص 61
- 3- اختر جعفری، ڈاکٹر، سید، پنجابی ادبی صحفاں، لاہور: پبلشرز ایمپوریم، 2003ء، ص 96
- 4- محمد عرفان الحق، ڈاکٹر، ابیات باہودا فکری مطالعہ، لاہور: ذکری فاؤنڈیشن ٹرسٹ، 2018ء، تقدیم
- 5- عبدالعزیز بارایت لاء (مرتب)، ہیر وارث شاہ، لاہور: عزیز بکڈپو، 1995ء، ص 463
- 6- نذیر احمد، ڈاکٹر، پروفیسر، کلام بلھے شاہ، اسلام آباد: اکادمی ادبیات، 2008ء، ص 40
- 7- شفقت تنویر مرزا (مرتب)، کلیات فرید، اسلام آباد: دوست پبلیکیشنز، 2001ء، ص 35
- 8- محمد کبیر احمد مظہر، سید، پروفیسر، حضرت، ذاتی نوٹس
- 9- نجابت حسین اولیسی، صوفیاء ثلاثہ، میرپور: علی پرنٹرز، 2009ء، ص 67
- 10- غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، لاہور: سنگ میل پبلیکیشنز، 2000ء، ص 17
- 11- حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، لاہور: تاج بکڈپو، 1992ء، ص 234
- 12- غلام رسول عالمپوری، مولوی۔ احسن القصص، لاہور: شیخ غلام حسین اینڈ سنز ناشران کتب، 2000ء، ص 12
- 13- گل حسن قادری، تعلیم غوثیہ، ص 201
- 14- علی بن عثمان الجوزیری، ابوالحسن، حضرت، اردو ترجمہ ابوالحسنات قادری، مولانا، کشف المحجوب، ص 121
- 15- غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص 5
- 16- ادوی 7

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2022, PP

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 14

☆ بدر مسعود خان، ڈاکٹر و اصف لطیف

SARAIKI CULTURE IN THE POETRY OF KHAWAJA GHULAM FAREED

حضرت خواجہ غلام فرید دی شاعری و سیرا سرائیکی وسیب

Abstract

Hazrat Khawaja Ghulam Faereed is the most prominent poet of Siraiki wasaib. In his poetry this land reflects its beauty in full swings. Different traditions and myths prevail over here. Rohi is the place of fantasy for him. Different glorious seasons are its fate. Lassi is traditional drink for the poet. Beautiful dancing girls of Rohi are like the fairies of heaven. Wasaib is the land of love, peace and beauty, such place is the meeting venue for the true lovers. Place is human is beyond of above. Fareed wants to arouse the passion of uniqueness and dignity of a man. He is the best creation of Allah Almighty. Different birds are chirping and welcoming the season of Bahar. It is in the nature

☆ اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ سرائیکی، اسلامیہ یونیورسٹی، بہاولپور

☆ اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

for women to equip her with makeup and ornaments. Fareed throws light on it thoroughly. Choorā, soohā, Pichwā, Tilak Tilolī, ornaments like necklace and rings are abruptly bulges out in this poetry. It is the reality of life. Fareed looks its land, society and people with naked eyes. Language in this poetry also plays its vital role. Search for a true lover for love and eternity seems in this worth praising.

Keywords: Poet, Siraiki Wasaib, Traditions, Seasons, Human,

حضرت خواجہ غلام فرید (1845ء-1901ء) سرائیکی، پنجابی دے بے مثال کلاسیکی شاعر، عالم دین تے چشتیہ سلسلے دے صاحبِ حال صوفی بزرگ سن۔ اوہناں نوں ہفت زبان شاعری آکھیا جاندا اے۔ اوہناں داناں خورشید عالم سی پر حضرت بابا فرید الدین مسعود گنج شکر ہوراں دی نسبت نال غلام فرید دے ناں توں مشہور ہوئے۔ اوہناں دے پیو داناں خواجہ خدا بخش سی تے سلسلہ نسب حضرت عمر فاروق نال ملدا اے۔ اوہناں دے وڈو ڈیرے عرب توں ہجرت کر کے سندھ مٹھن کوٹ دے علاقے وچ آباد ہوئے جتھوں بعد وچ ریاست بہاولپور دے اک پنڈ چاڑاں شریف آن وسے۔ نکی عمرے پیو دے وصال مگروں وڈے بھرا خواجہ فخر الدین فخر جہاں نے پرورش دی ذمہ داری چک لئی۔ اوہناں سارے مروجہ علم قرآن، حدیث، تفسیر، فقہ، رمل، نجوم، علم الانساب تے موسیقی وغیرہ دے نال نال اڈواڈ زبانان عربی، فارسی، اُردو، سندھی، مارواڑی تے سرائیکی، پنجابی اُتے عبور حاصل کیتا۔ کچھ چر ریاست بہاولپور دے علاقے احمد پور شرقیہ وچ گزریا۔ ریاست دے نواب اوہناں نوں اوہناں دے وڈے بھرا خواجہ فخر الدین دی اجازت نال شاہی محل وچ لے گئے تے ودھیا تعلیم و تربیت دا بندوبست کروایا۔ اوہناں چار سال شاہی محل وچ قیام کیتا۔ ظاہری تے دُنیاوی تعلیم مگروں وڈے بھرا خواجہ فخر الدین فخر جہاں دے ہتھ اتے بیعت کر کے روحانی تعلیم

مکمل کیمیائی تے مرشد دے مرن مگروں 1871ء وچ گدی نشین ہوئے۔ اوہناں نوں اپنے وڈے بھراتے مرشد نال انتہاں دی عقیدت سی۔

خواجہ غلام فرید نے 1875ء وچ حج بیت اللہ دی سعادت حاصل کیتی۔ ساری حیاتی رشد تے ہدایت دے کم وچ مصروف رہے۔ اوہ باعمل صوفی بزرگ سماع، قوالی تے موسیقی دے دلدادہ سن۔ ایسے پاروں اوہناں دی شاعری موسیقی وچ رچی ہوئی اے۔ اوہناں زندگی دے تقریباً 18 سال روہی وچ گزارے۔ علامہ اقبال نے خواجہ فرید دی شاعری بارے اظہار کر دیاں فرمایا: ”فسوس خواجہ فرید دی شاعری اک خاص علاقے تیکر محدود ہو کے رہ گئی حالانکہ آپ دا کلام ڈونگھے مطالعے دا محتاج سی۔ مینوں ایس کلام وچ بین الاقوامی حقیقت تے اہمیت دے عناصر سدے نہیں۔“ جد کہ دوسری تھان فرمایا: ”جیس قوم وچ فرید تے اوہدی شاعری موجود اے، اوس قوم وچ عشق تے محبت دانہ ہونا ڈاڈھے تعجب دی گل اے۔“

خواجہ فرید سرائیکی وسیب واسی سن۔ سرائیکی وسیب بنیادی طور تے وادی سندھ دی اوس تہذیب دا ناں اے جیہدی قدامت ہزاراں ورہیاں تے محیط اے۔ دُنیا دیاں دو جیاں وڈیاں تہذیبیاں وانگوں ایہہ تہذیب تے ثقافت وی عظیم دریاواں دی جھولی وچ پلدی تے ودھدی رہی اے۔ تہذیب وچ زرخیز میدانی علاقیاں دے نال نال روہ، روہی، تھل تے دامان دی دھرتی وی بانہہ بیلی رہے نیں۔ خواجہ غلام فرید دی فکری بصیرت اوہناں دے کلام وچ سماجی، تہذیبی، جغرافیائی تے تاریخی حوالیوں بھروسے تے تھان تھان موجود اے۔ روایت تے ریت نال جڑی خواجہ فرید دی صوفیانہ شاعری وسیبی قدران دی گول پھروں دی اپنے وسیب دی ثقافت، تمدن تے سماں ریتاں نوں نویں حیاتی دان کیتی اے۔ محمد اسلم مینٹا لکھدے نیں:

”خواجہ سیں دے کلام وچ حُسن حقیقت، حُسن فطرت تے حُسن مزاج دے

سارے رنگ واضح دکھائی ڈسدے نیں۔ حسن جمال بہوں نمایاں

اے۔“ (1)

خواجہ فرید اپنی دھرتی نال بہت پیار کر دے سن۔ دھرتی دے موسم اوہناں دی رُوح دے تار ہلا دیندے نیں۔ اوہناں دیاں نظراں چار چدھار بھوندیاں دسدیاں نیں۔ ساون دا مینہہ حیاتی نوں کیوں رنگ بخشدا اے۔

پیلوں روہی دا اوہ میوہ اے جیہڑا من بھاوئی خوراک دے طور تے کھا دا جاندا اے۔ فرید اک صوفی اے تے جان دا اے جو پیلوں پکن داموسم یار دے ملاپ داموسم اے۔ لایا سجایا ہوون دی رت اے۔ ایہہ رت روہی اندر جنت ارضی داسماں، ننھ دیندی اے۔ پیلوں چنن بہانے صوفی نوں جدوں یار دادیدار نصیب ہوندا اے تاں اوہ حیرت وچ غوطے کھاندا سد اے:

آچنوں رل یار پیلوں پکیاں نی وے
 کئی بگڑیاں کئی ساویاں پیلیاں
 کئی بھوریاں کئی پھکڑیاں نیلیاں
 کئی اودییاں گلنار کٹوایاں رتیاں نی وے
 آئیاں پیلوں چنن دے سانگے
 اوڑک تھیاں فریدن وانگے
 چھوڑ آرام قرار
 ہکیاں بکیاں نی وے (2)

وڈا شاعر لفظاں راہیں تصویریاں بناندا اے۔ اوہ جو کجھ ویکھدا تے مشاہدہ کردا اے اوہدی عکاسی کردا سگوں تخیل دے راجیاں وچ اوس منظر دی خوبصورتی نوں ہور سوہنا بنا کے پیش کردا اے۔ روہی دی دھرتی وچ کشش ڈھیر اے۔ ایہہ کشش محض جذباتی نہیں سگوں روہی دا اپنا حسن تے وکھری جا ذبیت ایہدے وچ شامل اے۔ کئی کئی میلاں تائیں پھیلے چھوٹے وڈے بٹے تے اوہناں ٹپیاں اُتے لہراں ماردی ریت جیہنوں تیز ہواواں دے جکھڑ جھولے ہر ویلے اُتے تھلے کیتی رکھدے نیں۔ خواجہ غلام فرید اپنی حیاتی دے اٹھاراں ورھے روہی وچ گزاردے، اوہناں واسطے روہی دی دھرتی اک محبت کرن والی دوشیزہ اے۔ محمد کریم تونسوی لکھدے نیں:

”روہی دی دھرتی خواجہ فرید دی نازک ناز بھری جٹیاں دا وطن اے جیہڑیاں
 ڈیہناں کوں کھیر دیاں ٹپیاں ولوڑ دیاں راہندن تے رات کوں دیس دا شکار
 کرن والے مسافروں کوں پھسا گھندیاں ہن۔ ترس ناں دی کوئی شے

انہاں دی حیاتی وچ کینی۔ اپنے جال وچ پھساتے مسافراں نوں زخمی کر

دیندیاں نیں تے تیمارداری دا ترلا وی نہیں کردیاں‘۔ (3)

خواجہ فریدی شاعری دے کئی رنگ ہن جیہناں وچوں اک نمایاں رنگ عشق اے۔ فرید آپے وی عاشق اے تے چنگی طرح جان دا اے جو عاشقاں نوں اوہناں دے محبوب کیوں تڑپاندے نیں۔ اوہناں نوں کسے شے دا ہوش نہیں رہندا، اوہ تڑدے تڑدے زخمی ہو جاندا نیں تے محبوب نوں ذرا وی ترس نہیں آندا۔ خواجہ غلام فرید ماضی، حال تے مستقبل دے آفاقی شاعر نیں۔ مسلک وحدت الوجود تے ہمہ اوست دے اظہار لئی اوہناں اپنی شاعری نوں ذریعہ بنایا۔ اوہناں دی شاعری دی سُدھ لاون لئی ضروری اے کہ اوہناں دا مسلک وحدت الوجود تے اوہدے جزیات نوں سمجھیا جاوے۔ شاعری وچ وحدت الوجود دا اظہار کردے آکھدے نیں:

ہے عشق دا جلوہ ہر ہر جاء سُبحان اللہ سُبحان اللہ
 ہر صورت وچ دیدار ڈٹھم، کل یار اغیار کوں یار ڈٹھم
 کتھ جوہر تے کتھ عرضی ڈٹھم، کتھ سنت نفل نے فرضی ڈٹھم
 کتھ ملاں تے منصور ڈٹھم، کتھ چوب رسن دیدار ڈٹھم
 کتھ پُھل گل باغ بہار ڈٹھم، کتھ بلبل زار نزار ڈٹھم
 کتھ خس خاشاک تے خار ڈٹھم، ہک نور دے سبھ اطوار ڈٹھم (5)

عظیم شاعر دی معنوی وسعت ہر دور وچ نویں معنوی شکل دا سبب بنی۔ ہر عہد دیاں انسانی سماجی حقیقتاں ہوندیاں نیں۔ عظیم تے زندہ رہن والی شاعری دی وڈی وجہ اوہدی معنوی ہمہ گیری اے۔ فرید ورگا وڈا عظیم شاعر اپنے وسیب وچ موجود ہر منظر نامے نوں اپنے لفظاں دا چولا پواندا اے۔ شاعری فرید دے دل دی آواز اے۔ روہی نال فرید دا عشق ڈھیر اے۔ اوہ روہی نوں دھرتی اتے جنت دا ٹوٹا سمجھدے۔ روہی دی بارش نویں حیاتی داسنیہا لیاندی اے۔ سینگیاں سہیلیاں اپنے اپنے پیاریاں نال خوش نیں پر فرید نوں اپنے محبوب دی تاگھ اے تے اوہ بار بار محبوب نوں آوازاں مار دے نیں:

روہی خواجہ فرید لئی جنت دا ٹوٹا اے۔ روہی فرید دی محبوبہ، معشوقہ تے سب گجھ اے۔ اوہناں دی شاعری دا

سارا پس منظر تے کینوس روہی دے ٹو بھے، ٹہڑے، ریت دے ٹبے، پھوگ، لئی تے لانے نیں۔ خواجہ سائیں دی ساری دنیا روہی اے۔

خواجہ فرید سائیں نے روہی وچ بدل دے موسماں دا تذکرہ تھیں شاعری وچ کیتا۔ اوہ روہی وچ رہن والے انسانی حُسن خاص طور تے زبانی دی آرائش دا ذکر سوہنے ڈھنگ وچ کردے نیں۔ ہار سنگھار کرن تے زیوراں نال سبنا زبانی دی کمزوری اے۔ ہار سنگھار دے لازمی دا تذکرہ کردیاں مہر گل محمد نے خواجہ سائیں دی شاعری وچوں اک انتخاب پیش کیتا اے:

چوڑا انا ڈے جیسلمیر دا، سوہا رنگا ڈے خاص اجمیر دا
 ہووے اصلی خاص مڑیچہ نہ نقلی و ل پھیر دا
 پکھووا بیکانیری گھنساں، سبڑے کھیرے پیر دا
 سبجوں پیساں پاٹھمیکساں تھورا چیساں ڈیر دا (6)

شاعر ادیب اپنی دھرتی تے لوکاں دی زبان نال اپنے لوکاں نال مخاطب ہوندے نیں اوہ زبان وی دھرتی واسیاں، قوم تے سماج وچوں ای وجود پاندی اے۔ ایسراں ادب دے نال نال زبان وی ترقی کردی اے تے زبان دیاں جڑھاں دھرتی اندر کچی پنڈھی جڑت بنالیندیاں نیں۔ ساریاں زباناں دا سرچشمہ، زباناں دے سماج تے اوہدی دھرتی وچ اے۔ دھرتی دی زبان وچ رچیا ادب دائمی بقاء حاصل کردا اے تے ہمیش زندہ رہندا اے۔ جس انسان نے اپنی زبان تے دھرتی نال رشتہ توڑ لیا اوہدی پچھان مک جاندی اے۔ خواجہ فرید موجب جد انسان اپنے آپ نوں نہیں سبنا دا، اوہدی کوئی قدر نہیں ہوندی۔ حمید الفت ملغانی فرماندے نیں:

کیوں توں فرد تے جو سڈاویں، توں گلی توں کل
 باغ بہشت دامالک توں ہیں، خود بلبُل خود گل
 عرش وی تیڈا فرش وی تیڈا، توں عالی ان مل
 یار فرید ہے کولڑے تیڈے، نہ بے ہودہ رل (10)

خواجہ فرید ہفت زبان شاعر سن۔ اُردو زبان دی وسعت تے سپہن نوں ورتیندے بندے نوں خبردار کردے

جو توں تاں پریم نگر داوسنیک دنیا توں دکھ ہو جانا چنگا نہیں، سادھوتے جوگی دا رُوپ تیری پچھان نہیں سگوں خود شناسی تے اپنی سیہان تیرا اصل مقصد ہونا چاہیدا اے:

پانی انسانی حیاتی دی بنیادی لوڑا اے۔ روہی دے علاقے وچ لوکاں دیاں حیاتیاں داسارا دارو مدار پانی تے اے۔ بارش پانی حاصل کرن تے کٹھا کرن دا بنیادی ذریعہ اے۔ بارش نال محبت اوس تسی دھرتی دا بنیادی تقاضہ اے۔ بارش آون نال لوک خوشیاں مناندے نیں۔ روہی دے ٹوبھے پانی نال بھر جان دے نیں۔ روہی دے ون بوٹے تے گھاء سر سبز ہو جان دے نیں روح نوں تازگی تے دل نوں تسکین بخشدے نیں۔ خواجہ فرید دی شاعری وچ روہی دے گھاء بوٹے تے پکھیاں دا تذکرہ واضح اے۔ روہی دا اُسن عورت دا رُوپ وٹالیندا اے تے اوہدے نازنخے وی کسے حسین دوشیزہ وانگ ہو جان دے نیں۔ ساریاں جلویاں دا بیان خواجہ فرید دی شاعری وچ ملدا اے جو اوہناں دی شاعری دا اصل طلسم اے۔ محمد حیات چغتائی لکھدے نیں:

”روہی صحرائے عرب دا استعارہ اے۔ مدنی من ٹھار دی محبت خواجہ فرید

کوں ہر ویلھے بے چین رکھیندی اے، سندھ عرب ہزار کوہاں دا پندھ وی

پارار واد احوالہ اے“۔ (8)

فرید چار چودھار بے چین تے بے قرار محبوب دی تلاش وچ بھجدا دھر کدا ڈسدے، راہ دے کشت تے کشتالے اوندی راہ نی روکیندیا پنیں محبوب نال ادب تے احترام دارشتہ اینویں اے جو اُوں ذات نال وفا کرن والے لوکیں نال وی عقیدت رکھیندن۔

خواجہ فرید دی شاعر وچ زندگی دے ہنگامیاں توں اکتا ہٹ تے بے زاری نمایاں دسدی اے۔ اوہناں دیاں اکھیاں اجھے مقامات دی تلاش کردیاں دسدے نیں جتھے سچا تے کھرا اُسن ہووے، انصاف دی جلوہ گری ہووے تے فطرتی منظر دی جھولی وچ سکون تے محویت دے موقعے نصیب ہون۔ اوہ روہی دے اُسن نوں حُسن حقیقی دا مظہر سمجھدے۔ صوفی فطرت تے مخلوق دوواں نال عشق کردے نیں۔ روہی دے موسم نویکلی سبجان رکھدے نیں۔ چیترا بہار دا موسم ملاپ دا موسم اے۔ عاشق تے معشوق دا ملاپ ساری حیاتی دی بھج دھرک دا حاصل اے۔ کلام فرید وچوں گچھ انتخاب اے:

روہی لگڑی ء سانونی، ترت ولا ہُن ہوت مہاراں
 کھمنیاں کھمن رنگیلویاں، رم جھم بارش باراں
 سارے سگن سہاگڑے، یارلمم آیا یاراں
 ساون مینگھ ملہاراں، ترس نہ پووی پُٹلا، موڑ مہاراں
 ہنجرڈوں ہاراں واٹ نہاراں، بیٹھی کانگ اڈاراں
 بلبل بھنورے خوشیاں پاون، رل مل دوست بسنت سہاون

(9) آئی رت الییلی

رُت کوئی وی ہووے خواجہ فرید دے اندر دامصور اوہدے توں خاص لفاظی نال اجیہاں سوہنیاں مورتاں
 بنواندا اے کہ پڑھن والا حیران رہ جاندا اے۔ ساون داموسم مینگھ ملہار داموسم ہوندا اے۔ چودھاروں دھرتی گل
 گلزار بن جاندی اے۔ پھل بوٹے مسکان چائی کھڑے ہوندے نیں تے سبزہ وی بہار وکھارہیا ہوندا اے۔ ساون دا
 گجد او جداموسم فرید سائیں لئی بہار داسنیہالے کے آندا اے۔ دل دی دھرتی گلاب، موتیے تیرتیل دی خوشبونال معطر
 ہو جاندی اے۔

خواجہ فرید نے شاعری وچ دھرتی نال مضبوط رشتہ قائم دائم رکھیا۔ حُسن دے ہر پہلو تے نظر رکھدیاں دھرتی
 دے جمالیاتی پہلو واونوں نمایاں کیتا اے۔ اوہناں دی شاعری وچ قدرتی منظر، عشق تے محبت، فراق تے ملاپ،
 فلسفہ تے تصوف، علم تے حکمت، عقیدے تے روایتاں، رسماں تے رواج، اوزار تے زیور، استعارے تے تلمیحاں
 تے علاقائی عشقیہ داستاناں وچ پورے وسیب دی ترجمانی تے تصویر کشی نمایاں اے۔ رسماں ریتاں دا تذکرہ اوہناں
 دی شاعری دا خاصہ اے:

توین درشن مول نہ پیساں، تاں وی نازک نینہہ نبھیاں
 وچ کوٹ شہر مر ویساں، تھی در دلبر دی گولی
 سارا چولا، بوچھن گھاٹکھے، تھی گئے زیور ترپور لانگھے
 سُر مہ مانگ مریندی ساٹکھے، تھی سُرخی زہر دی گولی

بن یار نہ بیج سہیساں، پھل سہرے تروڑ سٹھیاں

بھن بنیسر بول سڑیاں، بٹھ چندن ہار نبولی (10)

خواجہ غلام فرید دی شاعری وچ وسیب دی جو جھلک ملدی اے اوہ شاعری راہیں ہمیشہ لئی محفوظ اے۔ برصغیر دے دو بے شاعراں وانگوں اوہناں سرانیکی وسیب دے ماحول، اوہدے اندر رہن والے وسنیکاں دے تہذیب و تمدن، اوہناں دی گزر معاش، ورت ورتاؤے تے سماجی قدراں نوں شاعری وچ نشا برکتیا اے۔ اوہناں دی شاعری وچ سرانیکی وسیب جیند جاگدا، ساہ لیند اتے تڑدا پھر داسدا اے۔ اوہناں دی شاعری دی اچھتا ایہہ وے کہ اوہناں روہی جیہی بنجر، ویران، خشک تے سڑدی تپدی دھرتی نوں جنت ارضی بنا کے پیش کیتا۔ خواجہ صاحب دی روہی وسیب دی چترکاری تے مورت کاری نے جتھے اوس وسوں نوں ہمیشہ لئی لفظاں دی صورت محفوظ کیتا اے او تھے قاری گھر پٹھیاں ای اوس علاقے دے سپن تے خوبصورتی چکھے جھلا ہو جاندا اے۔

حوالے

- 1- محمد اسلم میتلا، فرید نامہ، ملتان: بزم ثقافت، 1999ء، ص 114، 115
- 2- خواجہ طاہر محمود کوریجہ، دیوان خواجہ فرید (مرتب)، لاہور: الفیصل ناشران، 2010ء، ص 503
- 3- محمد کریم تونسوی، خواجہ فرید کی روہی (مضمون)، مشمولہ: عکس فرید، مرتب: ڈاکٹر طاہر تونسوی، ملتان: سرانیکس ادبی بورڈ، 1999ء، ص 17
- 4- خواجہ طاہر محمود کوریجہ، دیوان خواجہ فرید (مرتب)، ص 461
- 5- ادہی، ص 461
- 6- مہر گل محمد، فکر فراق فریدی، ملتان: سرانیکس ادبی بورڈ، 1999ء، ص 17
- 7- حمید الفت ملغانی، سلک سلوک فریدی، ملتان: سرانیکس ادبی بورڈ، 2000ء، ص 129
- 8- محمد حیات چغتائی، خواجہ فرید تے سماجیات، بہاولپور: سرانیکس ادبی مجلس، 2001ء، ص 151
- 9- ڈاکٹر محمد امین، خواجہ فرید فکر و فن، ملتان: سرانیکس ادبی بورڈ، 2001ء، ص 28
- 10- خواجہ طاہر محمود کوریجہ، دیوان خواجہ فرید (مرتب)، ص 599

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2022, PP

☆ ڈاکٹر قمر النساء، ڈاکٹر نوید شہزاد

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 14

NASRI SEERATI CAPITAL OF PUNJABI LITERATURE

پنجابی زبان دانثری سیرتی سرمایہ

Abstract

Hazrat Muahmmad (PBUH) is merciful for all mankind, who elevated the status of humanity by leading them out of the darkness of ignorance and bestowing them on the highest level. The whole life of Holy Prophet (PBUH) is the beacon of guidance to humanity of all ages he (SAW) is certainly, a living representative of Holy Quran and Sunnah. This research emphasizes all the aspects of Seerat Pak written in prose books of Punjabi Literature from old age to mordern era. Furthermore, the established principles and traditions for Seeratni writing have been analyzed in Punjabi literature. Therefore, it is believed that mother or regional language is playing important

☆ اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج برائے خواتین کامونگی
☆ پروفیسر، شعبہ پنجابی، اورینٹل کالج پنجاب یونیورسٹی، لاہور

role to describe the punjabi literature.

Keywords: Punjabi Seerati literature, Prophet,
Seeratnigari , Guidance, Humanity

پنجابی زبان نوں مان حاصل اے کہ ایس زبان وچ دین اسلام داسب توں ودھ ادب رچیا گیا مڈھ وچ ایہہ ادب نظم دی صورت وچ سی نثر دی صورت وچ مڈھ ڈھیر چرگروں بجھا۔ پنجابی ادب وچ نثری سیرت دے حوالے نال ویہویں صدی دے مڈھ وچ لکھیا جاوے لگا اوس ویلے جو لکھیا جا رہیا سی اوہدے وچ بوہتا دو جیاں زبانوں توں سیرت نگاری دی سیدھ ملدی اے ایس توں پہلاں سیرت دے کچھ نوں صوفی شاعران شاعری راہیں اگھیر یا سی، انگریز دے آون توں بعد خطے وچ ہر زبان دی نثر نوں ودھاون ول دھیان دتا جاوے لگا۔ عصمت اللہ زاہد پنجابی زبان وچ سیرت نگاری دے حوالے نال گل کر دیاں بیان کردے نیں:

”پنجابی زبان وچ شروع توں ای سانوں ایس دے نمونے دکھالی دین لگ پیندے نیں۔ پنجابی دے جہے وی صوفی شاعر نیں اوہناں نے اپنیاں زندگیوں نوں رسول پاک ﷺ دی زندگی دے مطابق ڈھالنے توں بعد دعوت حق دا اوہو فریضہ انجام دتا جیہدی ادائیگی لئی آپ دنیا تے تشریف لیائے۔“ (1)

پنجابی وچ نثر دا مڈھ نو شہ گنج بخش دے وعظاں توں شروع ہو یا۔ وعظاں نوں سیرت دا مڈھلا نقش مٹھیا جا سکدا اے۔ وعظاں وچ سیرت پاک نوں سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا گیا اے۔ پنجابی نثر وچ سیرت نگاری ول مڈھ وچ ڈھیر دھیان نہیں دتا گیا جس کارن پنجابی زبان نوں کدے وی سرکاری سرپرستی نہ ملی۔ کھوج کیتیاں جا پدا اے کہ پنجابی ادب وچ شاعری دے کھیتراہیں باقاعدہ کم ڈھیر چیر پہلاں شروع ہو گیا سی۔ عصمت اللہ زاہد موجب:

”پنجابی نظم وچ سیرت نگاری اپنی زیادہ اے کہ ایس دا حاطہ کرنا ممکن نہیں۔“ (2)

انہویں صدی دے اخیر جد پنجابی وچ سیرتی ادب نوں ماننا ملن لگی شعراں راہیں سیرت بیان کرن توں کھنتر

نوں وی رتیا جاؤن لگا۔ پنجابی نثر وچ سیرت نگاری دے مڈھ بارے تحقیق موجب حضرت نوشہ گنج بخش پہلے بزرگ
 نہیں جہناں پنجابی نثر دریافت کیتی۔ اوہناں شاہ جہاں دے دور تبلیغ لئی پنجابی نوں مکھ رکھ کے آسان تے عام فہم نثر وچ
 وعظ کیتے۔ وعظاں نوں سیرت وچ رلاؤن دی وجہ وعظاں دے فکری انگ سن جہاں نوں سیرت وچ رلا یا جاسکدا اسی۔
 حافظ رانجھا بر خوردار دی بول نماز تے پکی روٹی (نثر) مصنف نامعلوم نوں سیرتی ادب دا حصہ قرار دتا جاسکدا اے۔
 ”شان حضور ﷺ“ حکیم عبداللطیف ہوراں دی سیرت نبوی ﷺ دی کتاب اے جیہری 1921ء وچ پہلی وار چھپی
 تے ”خیر البشر ﷺ“ دے سرناویں پٹھ 1924-25ء وچ چھاپی گئی۔ نثری سیرت دا نمونہ حکیم عبداللطیف دی کتاب
 ”شان حضور ﷺ“ وچ اے جہدے 135 باب نثر دے نیں کتاب دے کل باب 360 نیں تے 225 شعری
 نیں۔ ڈاکٹر حفیظ احمد ”تارے انبراں دے“ وچ آکھدے نیں کہ اوہ سیرتی ادب ہی اے:

”شاعر نے ایس نوں سیرت آکھیا اے۔ چلو ایس وی ایس نوں من لینے

آں۔ کیوں جے سارے ایس نوں سیرتی ادب وچ شامل کر دے نیں“۔ (3)

بھائی سیوا سنگھ دی کتاب 1928ء ”حضرت محمد صاحب“، گرکھی اکھراں وچ اک غیر مسلم سوجھوان ولوں
 بھرویں عقیدت دا اظہار سی ایہنوں پنجابی نثری سیرت دی پہلی کتاب مٹھیا جاندا اے ایہدے وچ کئی گھاناں نیں کم
 علمی، روایتی گلاں تے غیر حقیقی کہانیاں جیویں حضور پاک ﷺ نوں بالین وچ بت پرستی نال جوڑنا (نعوذ باللہ) مذہبی
 لکھت دی تھان تعصب بھریارنگ ملدا اے۔ لفظالی وچ وی سیوا سنگھ دے اپنے دھرم تے آل دوال دارنگ وادھو
 اے۔ لکھدے نیں:

”ایہناں دی (حضور پاک ﷺ) ماتا اپنے پتی دی قبر تے نذرانہ چڑھان

لئی مدینے گئی“۔ (4)

محمد حبیب اللہ فاروقی دی کتاب 1942ء ”نبیاں داسردار“ شاہ مکھی اکھراں وچ پنجابی نثر وچ سیرت دی
 پہلی کتاب مٹھی جاندی اے۔ سلیم خاں گئی ہوریں نثری سیرتی ادب دے حوالے نال لکھدے نیں:

”نثری سیرت وچ پہلی کتاب سیوا سنگھ دی سی جھیڑی 1928ء وچ

چھپی۔ سیرت پاک اتے نثر دی دوجی کتاب حبیب اللہ فاروقی دی لکھی

ہوئی ”نبیاں داسردار“ اے جہیڑی 1942ء وچ چھپی۔ نثروچ سیرت دی

تبیجی کتاب ”سچی سرکارے“ جس نوں عبدالحکیم ثمر نے لکھیا اے۔ (5)

قیام پاکستان توں بعد بابائے پنجابی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی کتاب 1949ء ”پنج ہادی“ چھپی۔ سیرت نگار نہیں ڈھیر عیست راہیں خلفائے راشدین دا ذکر حضور پاک ﷺ دی ہستی دے ذکر توں بغیر نہیں کیتا آپ ﷺ دے جیون نوں مڈھ توں اخیر تیکر مختصر ڈھبوں بیانیا اے۔ عبدالکریم ثمر دی سیرت پاک دی کتاب 1962ء ”سچی سرکار“ وچ اسلام دے پرچار دے نال جہاد دے حوالیوں وی سبق اے۔ عبدالکریم ثمر پرچارک بن کے سامنے آئے۔ لکھدے نہیں:

”میں اس کتاب وچ رسول اللہ ﷺ دی سیرت دے اوہ پہلو پیش کیتے نہیں

جیہناں وچوں حضور ﷺ دے اخلاق، مہر محبت تے رہت بہت تے روشنی

پیندی اے نالے جہاد تے تبلیغ دا سبق ملد اے۔“ (6)

دلشاد کلا نچوی دی سیرت دی کتاب ”رسول کریم ﷺ“ نوں لڑیاں وچ ونڈ کر کے چھاپیا گیا ”جڈاں رسول کریمؐ بال ہن“ 1975ء وچ چھپی جہدے وچ رسول پاک ﷺ دیاں عاداتاں تے اخلاق نوں بیان کیتا گیا اگلے ورہے ”جڈاں رسول کریمؐ ننگر ہن“ وچ آپ ﷺ دے مڈھلے جیون نوں بیان کیتا تے نال ”جڈاں رسول کریمؐ کوں نبوت ملی“ 1979ء وچ نبوت دے بعدوں دا جیون بیان کیتا۔ ”حضور ﷺ دی حیاتی“، سمیع اللہ قریشی ہور اں دی 1980ء وچ بالاں واسطے لکھی گئی جامع سیرت دی کتاب اے۔ او سے ورہے سید اختر جعفری نے سیرت دی کتاب ”حضور پر نور ﷺ“ لکھی۔ کتاب نوں پاکستان نیشنل بک کونسل کراچی ولوں خاص انعام وی دتا گیا۔ حمید اللہ ہاشمی ہور اں 1981ء ”امت دا والی حضرت محمد ﷺ“، مختصر سیرت دی کتاب لکھی ایہدے وچ معیار تے تحقیق نوں بہت اہمیت دتی گئی۔ ”چن عربوں چڑھیا“، سلیم خان گمی ہور اں دی لکھی سیرت دی کتاب 1982ء وچ کافی کھوج پرکھ نال کم لٹا گیا۔ ہن تیکر دو ایڈیشن چھپ چکے نیں۔ دو جا ایڈیشن 1995ء وچ سنگ میل پبلیکیشنز لاہور ولوں چھاپیا گیا۔ سیرت پاک نوں دھھیاں وچ ونڈیاں گیا اے۔ پہلا حصہ حضور ﷺ دی مکی زندگی تے دو جا حصہ مدنی زندگی اے۔ امان اللہ موجب:

”مصنف نے بڑی کھوج تے محنت نال آنحضرت ﷺ دی حیاتی دے مختلف پہلوواں نوں سلیقے نال لکھیا اے۔ کتاب دی زبان تے بیان بڑا سادہ، زوردار تے رواں اے۔“ (7)

”کونین داوالی“ ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں دی لکھی سیرت پاک اے جیہڑی 1982ء وچ چھپی۔ ”آمنہ دالال ﷺ“ عالیہ فروغ احمد دی بال ادب وچ لکھی سیرت 1984ء وچ سامنے آئی۔ محمد اقبال نجمی دی لکھی ”سیرت حضور ﷺ دی“ 1985ء وی بالوں واسطے لکھی گئی سیرت محمدی ﷺ دی کتاب اے۔ بالوں نوں رسول پاک ﷺ دی حیاتی راہیں جیوں سوارن واسطے کیوں اپنا ناچا ہیدا اے بالوں نوں مادری زبان وچ سمجھاو لئی چنگا جتن اے۔ سیرت وچ رسول پاک ﷺ دے بالوں نال پیار نوں اجاگر کیتا اے۔ لکھدے نیں:

”حضور اپنے دوہتریاں نال بڑا لاڈ کر دے سن حضرت حسین اپنے نانے

ہوراں دی گودی وچ لمے پئے آپ دا انگوٹھا چوسدے رہندے۔“ (8)

”مکی مدنی ماہی“ قدر آفاقی ہوراں دی پنجابی نثر دی مستند ترین کتاب سیرت رسول ﷺ 1985ء وچ شائع ہوئی۔ کتاب نوں تن حصیاں وچ ونڈیا اے۔ پہلا ”سوہنے نبی ﷺ دا دلیں“ دو جا ”حضور ﷺ دی اولاد“ تیا ”قرآن حکیم دے ویروے نال“۔ ”مکی مدنی ماہی“ دا تنقیدی ویرا کر دیاں صاحبزادہ سید محمد کبیر لکھدے نیں:

”قدر آفاقی نیں قلم نوں عشق نبی دی سیاہی نال تر کر کے ادب تے احترام

دیاں لگا ماں دے عظمت تے وقار دے اجھے رستے اتے پویے پایا اے کہ

ایہہ سلکھنی کتاب رحمت اللعالمین، سیرت رسول عربی ﷺ تے مدارج

النبوٰت دی بھے ماردی اے۔“ (9)

ڈاکٹر عبدالرشید دیاں لکھیاں تن سیرت دیاں کتاباں ”حیاتی سوہٹری نبی ﷺ دی“ ہند کو لہجے وچ ”فرمان نبوی تے اصلاح معاشرہ“ 1988ء تے ”اچاناں سوہنے نبی دا“ 1989ء وچ چھپیاں۔ سیرت دیاں کتاباں وچ حضور پاک ﷺ دی حیاتی نوں سوہنے ڈھنگ بیانیا۔ سجاد حیدر پرویز دی ”مدنی مٹھا منٹھار“ سیرت رسول بارے زخیم کتاب 1988ء سرائیکی لہجے وچ پہلی مستند سیرت سی۔ حضور ﷺ دی حیاتی مکھ مڈھ رکھ دیاں اخلاقی تربیت رجھوں

بہت زور دتا ہے۔ ”محمد ﷺ“ محمد سعید دی پنجابی زبان وچ ڈرامائی انداز وچ لکھی پہلی سیرت دی کتاب ہے۔ محمد سعید نے سیرت وچ روایتی انداز نال نقطہ نظر بیان کیتا نو یوکلار پن لیاون واسطے گل نوں پینڈ و وسیب وچ وسدے دہ کرداراں دے مکالمے دی صورت وچ اگا نہہ ٹوریا۔ ”سب توں وڈے انسان“ ایہہ سیرت دی کتاب حکیم محمد سعید دی لکھت ہے۔ آپ نے ایہہ سیرت خاص طور تے بالاراں واسطے لکھی ہے۔ اوہ نویں نسل دے بالاراں نوں سیرت رسول ﷺ سکھانا چاہندے نیں۔ حکیم محمد سعید آکھدے نیں:

”ایہہ تاں ناممکن ہے کہ حضور ﷺ دی سیرت تے کردار دا جہا نقشہ الیکیا جا

سکے جہیڑ اکمل تے بھرواں ہووے تے آپ ﷺ دے کماں تے فرماناں

وچ جہیڑی سو جھ لگی ہوئی ہے اوہنوں پوری طرح سمجھیا جاسکے۔“ (10)

”خزینہ رسالت“ دی لکھارن جبین گل ریاض نے 1992ء وچ بالاراں واسطے لکھی سیرت دی کتاب وچ

کہانی دا انداز اپنایا گیا ہے۔ جیویں بالاراں نوں کول بٹھا کے حضور پاک ﷺ دی حیاتی وچوں گلاں نوں کہانی دے

روپ وچ بیانیہ جارہیا ہے۔ ایہہ بیان کرن دا انداز سادہ ہے تے فوری سمجھ آجاندا ہے۔ لکھدیاں نیں:

”اوس دریتیم دے دنیا تے آن دا وقت نیڑے آ گیا جسے پیماں دے سرتے

ہتھر رکھنا سی۔ جسے اپنا دکھ بھل کے دنیا دا غم ونڈانا سی۔“ (11)

صوفی احمد علی دی ”سچیاں سرکاراں“ 1993ء سیرت دی کتاب وچ عرباں دی تاریخ بیان کیتی ہے۔ ”نبی

پاک ﷺ دے خطبے“ شریف کنجاہی ہوراں نیں 1993ء وچ شائع کیتے جہدے وچ حضور پاک ﷺ دے عقل

دانش نال کیتے فیصلیاں نوں نمایاں کیتا تے حیاتی دا اوہ فلسفہ جہدے نال عرب دے لوکاں کا میابی حاصل کیتی۔ الحاج

محمد بہا الحق عارف نے 1994ء وچ ”جہاناں دی رحمت“ سیرت لکھی۔ کتاب دا بوہتا مواد سیرت ابن ہشام توں لیا

گیا۔ محمد رمضان طالب دی لکھی سیرت رسول ”محبوب ﷺ رب دا“ 1994ء وچ سیرت دی روایت نوں نبھاندیاں

عرباں دی سیاسی، سماجی تے معاشرتی صورت حال انج بیان کیتی گئی ہے:

”بہادر ہن پر آپت دی لڑائی وچ طاقت کوں ختم کیتی ویہندے ہن۔

خوددار ہن پردھی بھین دی عزت نہ کریندے ہن۔ ادبی ذوق رکھدے ہن

پراوہ عباشی دی نذر تھیند او بیہند اہا۔ (12)

اختر جعفری نے ”نبی پاک ﷺ دے معجزے“ 1995ء وچ لکھی۔ او سے ورھے ”سرکا ﷺ دی سیرت“ دے سرناویں پٹھہ اظہر محمود ہوراں سیرت نگاری کردیاں نو یکلے رنگ اپنائے۔ اگلے ورھے اظہر محمود نے ”حضور ﷺ دا ویریاں نال سلوک“ لکھی جہدے وچ رسول پاک ﷺ دے حسن سلوک نوں موضوع بنایا کہ آپ ﷺ دے رحمت اللعالمین ہون دے وصف نوں اجاگر کیتا۔ ”سوہنا محمد ﷺ انساناں دا محسن تے رہبر“ 1995ء عابد حسین نے منفرد تے خوبصورت سیرت النبی ﷺ لکھی۔ محمد صدیق شاکر نے سرائیکی زبان وچ جدید نمایاں تے منفرد حیثیت رکھن والیاں سیرت دیاں کتاباں لکھیاں۔ سیرت دی انفرادیت بیان کرن لئی ہور زباناں وچ ڈھیر کم ہو یا پنجابی ادب وچ اکوروایت چلی آرہی اے۔ پنجابی زبان وچ ایسے خلائون پورا کرن لئی سیرت نگاراں پوری کوشش کیتی ایسے داسہرا محمد صدیق شاکر دے سر اے جہناں اپنیاں لکھتاں نوں اچھا بناون دا چارا کیتا۔ ”سین سوہنے دی سیرت“ 1995ء سرائیکی لہجے دی نمائندہ کتاب اے۔ محمد صدیق شاکر نے لفظاں نال سچیاں تے سچیاں تصویراں الیکیاں نیں۔ حضرت خدیجہؓ دے مقام دی تصویر، غار حرا دی تصویر، میدان عرفات تے ہور مقدس مقاماں دیاں تصویراں جہاں نال سیرت پاک نوں سمجھن وچ آسانی ملدی اے۔ غار حرا دے خلوت والے لہجیاں دا ویروانج کیتا:

”جدوں بندہ پاک صورت دے نال پاک سیرت وی ہووے، سوہنی شکل تے سوہنے گل دے نال او ہدا دل رب دی یاد وچ ڈبارہے تے اوہ مخلوق کولوں دور ہو جاندا ہی۔ یعنی اوہنوں جلوت توں بہتی خلوت چنگی لگدی

ہئی۔“ (13)

”سین سوہنے دا خلق“ محمد صدیق شاکر نے 1996ء وچ دو جی سیرت دی کتاب لکھی۔ اوہناں سادہ ڈھنگ نال نبی کریم ﷺ دے اخلاقی تے روحانی پہلو و آونوں بیان کیتا۔ آپ ﷺ دی حیاتی اخلاقی اعتبار نال پوری دنیا دی لوکاں لئی معراج وچ گزار دتی چھ سالوں وچ آپ نے سب توں وگڑے معاشرے نوں سنوار کے مہذب بنا دتا تے پوری دنیا دے رہبر بن کے ابھرے:

”نبی سینس دی اپنے آپ کوں معلم اخلاق فرمایا“ میں چنگے اخلاق کوں پورا

کرن کتے بھیجیا گیا۔“ (14)

”سنیں سوہنے دا جلال“ 1999ء محمد صدیق شاکر نے سیرت النبیؐ بیان کردیاں شاعرانہ انداز ورتیا اوہناں دا اسلوب پڑھن والیاں دے دل وچ اتر دا جاندا۔ آپ نال محبت دارنگ جھلکارے ماردا دکھالی دیندا اے۔ ”سنیں سوہنڑھیں دا جمال“ 2000ء شاکر ہوراں جمالیاتی کچھ بیان کردیاں آکھیا اوہ ذات جس نال کائنات دا ذرہ ذرہ حسین جمیل لگا۔ آپ دے جلال تے جمال دی قدرت نوں سپہن نال بیان کیتا۔ ”سیرت پاک محمد ﷺ دی“ 1995ء سیدہ ریشم دی سبز رنگ دے کاغذ تے چھپی منفرد سیرت دی کتاب لکھی۔ سیدہ ریشم نے 1997ء پنجابی وچ سیرت نگاری دے حوالے بھرواں مقالہ لکھ کے پی ایچ ڈی وی کیتی۔ ”النبی الکریم ﷺ“ میاں ظفر مقبول 1999ء سیرت رسول ﷺ وچ اسلام توں پہلاں عرباں دے حالات توں حضور پاک ﷺ دی سوانح دیاں ساریاں تفصیلاں معتبر روایاں نال پیش کیتیاں۔ آپ دی مکہ شریف تے مدینہ منورہ دی تریٹھ سالہ مبارک حیاتی دی مکمل جانکاری کتاب وچ ڈھیر کھوج نال موکلے ڈھوں پیش کیتی گئی اے:

”آپ ﷺ نے بت پوجن نوں اپنی ڈاھڈی ضرب لائی کہ سدیاں توں

پوجن والے بت ٹٹ گئے۔“ (15)

”مومنناں دیاں ماواں“ سجاد بخاری نے دسمبر 2001ء وچ مختصر تے اپنی جامعیت پاروں مان یوگ سیرت دی کتاب لکھی۔ سیرت وچ حضور پر نور ﷺ دا شجرہ نصب مبارک دن توں بعد از دواجی زندگی نوں قرآن پاک دے مستند حوالیاں راہیں بیانیا اے:

”رسول ﷺ ہوراں دو بیویاں نوں چھڈ کہ باقی بیوگان تے بال بچے دار

عورتاں جہناں دا حسن تے شباب ڈھل چکیا ہائی، نال شادی کیتی۔ مقصد

شروع اسلام وچ مسلم بیوہ عورتاں نوں تحفظ تے معاشرے وچ چنگا مقام

دلوانا ہائی۔“ (16)

اخلاق عاطف ہوراں 2003ء وچ ”سیرت داچانن“ کتاب وچ حضور پاک ﷺ دی سیرت کچھوں علمی

تے مدلل ڈھب نال چھ لیکھ لکھے۔ محمود تابش ہوراں نومبر 2006ء وچ ”عیبوں خالی“ مستند حوالیاں نال سیرت پاک

ﷺ لکھی۔ ”حیاتی حضور ﷺ دی“ اصغر علی جاوید دی 2012ء وچ پنجابی زبان وچ لکھی اجو کے سے دی جامع سیرت لکھی جیہڑی ضخامت پاروں مستند اے۔ اصغر علی جاوید نے اپنی تخلیق وچ وکھ وکھ مضموناں راہیں کھل کے تفصیلی گل کیتی۔ موضوع نوں کدھرے وی وسرن نہیں دتا۔ کتاب نوں وکھ وکھ سولھاں باباں وچ ونڈیا گیا ٹھوس تے مدلل انداز نال سیرت نگاری دیاں ساریاں ذمہ داریاں نبھائیاں مستند سیرتاں وچوں حوالے لتے گئے:

”کتاب سیرت النبی اُتے اک اجہی تالیف اے جس نوں دنیا دی کسے وی

زبان وچ لکھی گئی سیرت دے ساہویں رکھیا جاسکد اے“۔ (17)

”امن پسند رسول ﷺ“ 2012ء وچ ڈاکٹر شفقت حسین قاضی نے اسلام دا اوہ مکھ وکھایا جیہڑی ایس دی اصل روح اے۔ اسلام نے ہمیش امن تے رواداری دا جہیز اسبق دتا اے اوس دی مکمل شکل حضور پاک ﷺ دی حیاتی وچ ویکھی جاسکتی اے:

”فساد تے بد امنی نال بھری ایہوجی حالت وچ اللہ تعالیٰ نیس حضرت

محمد ﷺ نوں اپنا آخری رسول بنا کہ گھل دتا تاں جو دنیا نوں کفر، شرک،

لا دینیت، فساد، بد امنی توں چھٹکارا دوا یا جائے۔ لوکاں نوں سچے رب ول

سدا یا جاوے“۔ (18)

”رحمت اللعالمین“ پروفیسر محمد ضیا الدین 2012ء وچ گندھارا ہندکو بورڈ پشاور ولوں سیرت پاک ﷺ دی کتاب لکھی۔ ”غزوات نبی ﷺ“ ملک ناصر داؤد نے 2017ء وچ رسول پاک ﷺ دی پاک حیاتی وچ اسلام دی خاطر جوڑا یاں لڑیاں گیناں اوہناں بارے مختصر تے جامع کتاب لکھی۔ ”رحمتاں دی بارش“ نذیر حسین شاہ کیلوی نے 2016ء وچ لکھی۔ ایہدے وچ حضور پاک دیاں 54 حدیثاں بیان کیتیاں نیس۔ تے آپ نال عشق نوں موضوع بنایا گیا اے جس وچ سیرت دے جھلکارے نیس۔ پنجابی زبان وچ سیرت نگاری رجھوں جو کم ہو یا اوہدے وچ سیرت نگاراں رسول پاک ﷺ نال عشق نوں ڈھیرا گیرے رکھیاتے سیرت نوں بیان لکھیاں ذمہ داری دا وکھالا کیتا۔ ایس طرحاں اوہناں ماں بولی دی سیوا کیتی تے نال مذہب دا پتھو یں ڈھنگ نال پرچاروی کیتا تے عشق رسول دی ودوہوتری واسطے کم کیتا۔

حوالے

- 1- عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، لاہور: اے ون پبلشرز، 2003ء، ص 370
- 2- نوشہ قادری، مرتبہ، عصمت اللہ زاہد، آکھے نوشہ قادری، لاہور: العزیز پبلیکیشنز، 1978ء، ص 60
- 3- حفیظ احمد، ڈاکٹر، تارے انبراں دے، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 2004ء، ص 148
- 4- سیواسنگھ، امرتسری، حضرت محمد صاحب، امرتسر: یونین کونسل، 1928ء، ص 10
- 5- اختر حسین اختر، سید، مہینہ وار لہراں، لاہور سوڈیوال کالونی ملتان روڈ، فروری 1986ء، ص 7
- 6- عبدالکریم ثمر، سچی سرکار، لاہور: آئینہ ادب، 1962ء، ص 5
- 7- سلیم خاں گمی، چن عربوں چڑھیا، لاہور: سنگ میل پبلیکیشنز، 1992ء، ص ۵
- 8- نجمی، محمد اقبال، سیرت حضورؐ، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1985ء، ص 8
- 9- قدر آفا، مکی مدنی ماہی، لاہور: اردو پنجابی علمی مرکز، 1985ء، ص 374
- 10- محمد سعید، حکیم، سب توں وڈے انسان، کراچی: ہمدرد فاؤنڈیشن، 1991ء، ص 3
- 11- جیس گل ریاضم، خزینہ رسالت، لاہور: اقبال بک کارنر، مین مارکیٹ، گلبرگ، 1992ء، ص 24
- 12- محمد رمضان طالب۔ محبوب خدادا، ڈیرہ غازی خاں: فرید سرائیکی سنگت، 1994ء، ص 18
- 13- محمد صدیق شاکر، سئیں سوہنے دی سیرت، ملتان: سرائیکی سدھ سرائی، تعلق روڈ، مئی 1995ء، ص 71
- 14- محمد صدیق شاکر، سئیں سوہنے دا خلق، ملتان: سرائیکی سدھ سرائی، تعلق روڈ، 1996ء، ص 18
- 15- میاں ظفر مقبول، النبی الکریمؐ، گوجرانوالہ: سائیں مولا شاہ ویلفیئر سوسائٹی، فروری 1999ء، ص 14
- 16- سجاد بخاری، مومنناں دیاں ماواں، جھنگ: مدنی کالونی سرگودھا روڈ، دسمبر 2001ء، ص 20
- 17- اصغر علی جاوید، حیاتی حضورؐ، لاہور: الحکمت کتاب سرائے اردو بازار، نومبر 2012ء، فلیپ
- 18- شفقت حسین قاضی، ڈاکٹر، امن پسند رسول، لاہور: تکلیل مہوش پرنٹنگ پریس ایک روڈ، نومبر 2012ء،

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2022, PP

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 14

☆ ڈاکٹر شبنم اسحاق، ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو

CLASSIC AND PUNJABI CLASSIC**کلاسیک تے پنجابی کلاسیک****Abstract**

Literature is the finest tool to express the human feelings. It has the power to heal the miseries and transform the world. A literature the ability to enriched the human mind, increased its treasure, and caused it to advanced a step is called classic. In this article it is try to determin the meaning of word Classic, especially define it through the examples of punjabi classical poetry.

Keywords: Literature, Power, World, Ability,
Article, Classic

پنجاب تہذیبی کچھوں ڈھیر امیر دھرتی ہے۔ دراوڑی سماج نے دوجی اچھتا دے نال نال ادب ولوں وی بھری جھولی ہی اگلیاں پیڑھیاں نوں دھنی کیتا۔ ڈرامے دی ریت ہووے یاں شاعری دا کچھ، لوک ادب ہووے یاں لوک ناچ، لوک کلاواں ہون یاں لوک ریت، کوئی پدھر نوں دکھالی نہیں دیندی۔ کلاسیک تہذیب وچوں کلاسیک ادب دا پھٹنا کوئی اچھنی گل نہیں۔ لفظ ”کلاسیک“ اوپر یاں بولیاں تے ادب دتا پردھرتی ایس توں اوپری نہیں۔ رگ وید، پنج تنتر، پُر ان، مہا بھارت، رامائن، ایہہ کلاسیک ایس دھرتی چوں پننگر یا تے نسریا ادب اے۔ ناتھ مت، جین

☆ اسٹنٹ پروفیسر، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

☆ اسٹنٹ پروفیسر، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

مت، بدھ مت تے صوفی مت جیہاں انسان دوست لہراں وی ایسے دھرتی دی دین نیں۔

کلاسیک (Classic) دے لفظی معنے اعلیٰ تے اُتم دے نیں۔ لفظ کلاسیک خاص کراوس ویلے ورتیا جاندا اے جدوں کوئی شے اپنے گناں پاروں بیٹے سے دی بکل پٹھوں اجوکے ویلے داسورج بن اُبھرے۔ Classic تے Classics پرانے سے دے عظیم تے مشہور ادب لئی ورتیا جاندا اے۔ کلاسیک اجوکے ویلے دا پرچلت لفظ، اصل وچ لاطینی زبان دے لفظ Classicus توں بنیا، جیہدے معنے اعلیٰ طبقہ تے اُچے مرتبیاں والا گروہ اے۔ فرانسیسی زبان وچ Classique درسی جماعتاں لئی ورتیا جاندا اے۔ ٹی ایس ایلیٹ دا آکھنا اے کہ کوئی اجیہا لفظ اے جیہدے وچ ”کلاسیک“ اصطلاح دیاں ساریاں خوبیاں داسموہ ہووے جیہڑا ودھ توں ودھ مفہوم دا اظہار کرے اوہ لفظ ’کاملیت‘ تے ’پکیائی‘ اے۔ کلاسیک دی تعریف موجب کلاسیک اوہ اے جس وچ کسے قوم دیاں ساریاں صلاحیتاں تے سارے گن (سامنے نہ وی ہوون) لگے ہوندے نیں۔ ایہہ صرف اجیہی زبان وچ ظاہر ہوندے نیں جس وچ سارے گناں نوں اک دم سمیٹ سکون دی صلاحیت ہووے۔ کلاسیک اودوں وجود وچ آندا اے جدوں کوئی تہذیب کامل ہوندی اے، اوہدازبان تے ادب کامل ہوندا اے اوہ کسے کامل دماغ دی تخلیق ہوندی اے۔ ڈاکٹر جمیل جالبی اپنی کتاب ایلیٹ کے مضامین وچ ٹی۔ ایس۔ ایلیٹ دے حوالے نال لکھدے نیں:

”اگر کوئی ایسا لفظ ہے جس میں کلاسیک کی اصطلاح کی ساری خصوصیات

یکجا ہو سکتی ہیں اور جو زیادہ مفہوم کا اظہار کر سکتا ہے تو وہ لفظ ’کاملیت‘ یا ’پکیائی‘ ہے۔۔۔ کسی کامل دماغ کی تخلیق ہوتی ہے۔“ (1)

کلاسیکیت دے لغوی معنے اعلیٰ ترین تے معیاری دے نیں۔ ایہہ لاطینی لفظ Classes توں بنیا جیہدے معنے گھڑمس دے نیں۔ اساڈیاں بولیاں وچ کلاسیکیت دی اصطلاح دڈے تے پُرانے دے معنیاں وچ ورتی جاندی اے۔ جدوں کسے ادبی نمونے نوں کلاسیکی آکھیا اوس توں مراد اے کہ اوہ اپنی مثال آپ تے دو جیاں لکھتاں توں اُچا تے سچا اے۔ اجیہا ادب نہ صرف سگون آون والے ہر ویلے وچ اپنے نویں معنے لے کے آندا اے۔ ایہدے اندرون وچ معنیاں دا جہان آباد ہوندا اے۔ رومن طبقہ اجیریاں دے اوہناں شہریاں نوں کلاسیکی (Classici) آکھدے سن جیہناں دی گھٹو گھٹ آمدن متھی ہوئی حدوں ودھ جائے، تے جیہڑے متھی حد توں چکھا نہ رہ جاندا اے اوہ پنہ سچھے جاندا اے، اجیہے

طبقے نوں کلاسیم (Classem) آکھیا جاندا سی۔ ادب وچ کلاسیک ٹرم دی ورتوں بارے برٹینز کا وچ لکھیا اے کہ:

“The term, usually spelled "Classical," is also used for the literature of any language in a period notable for the excellence and enduring quality of its writers”.(2)

ادب لئی کلاسیک دی اصطلاح ورتن دا مذہد دو جی صدی عیسوی وچ بچھا۔ اولس جیلینس (Aulus Gellius) نے ایس لفظ دے مخصوص معنے متعین کرن دی کوشش کیتی اخیر اوہ کلاسیک نوں لکھت تے لکھیار نال جوڑن وچ کامیاب ہویا۔ اوہنے اجیہی لکھت نوں تھان دتی جیہڑی اعلیٰ تے ریتوں ہٹی ہوئے ایہدے نال ای عوامی مزاج والیاں لکھتاں نوں ایس وگن توں باہر کردتا۔

ستارھویں صدی دے شروع وچ 'Classique' (فرنجی) یاں 'Classicus' (لاطینی) طبقہ، گروہ، جماعت (Class) یاں درجہ بندی (division) دے طور تے ورتیا جاندا رہیا، بعد وچ ایہنوں اعلیٰ طبقے لئی ورتیا جان لگا۔ لاطینی وچ کلاسیک دے معنے جتھے دے نیں۔ Classics توں جنگی گروہ دا اوہ حصہ مراد لیا جاندا اے جیہڑا اعلیٰ گھروسواراں نال لیس ہووے۔ نشاۃ ثانیہ تے اٹھارویں صدی عیسوی تک یورپ اندر یونانی تے لاطینی ادب نوں ہی اعلیٰ درجے دا منیا جاندا رہیا۔ آون والے دور وچ کلاسیک توں مراد اجیہی لکھت لئی جاندا رہی جیہڑی ہر پکھوں اعلیٰ درجے دی ہووے تے ہر زمانے وچ اپنے نویں معنے دیوے۔ سہپن تے سچائی اجیہی فن پاریاں دا گن منیا جاندا اے۔ اصل کلاسیکی ادب کلاسیک شاعر بارے میتھیو آرنڈ Essays In Criticism وچ لکھدے نیں:

“But if he is a real classic, if his work belongs to the class of the very best (for this is the right and true meaning of the word classiey classical) then the great things for us is to feel and enjoy his work as deeply as ever we can, and to appreciate the wide difference between it and all work which has not the same high

character”.(3)

اٹھارویں صدی دے ادھ وچ ”نیو کلاسرزم“ تحریک دامنڈھ بجھا، جیہدا مقصد قدیم کلاسیکی نظریاں نوں مڑ جیواناسی۔ ادب، چتر کاری، فن تعمیر تے نقاشی دے فن وچ اعلیٰ درجے دے رجاناں نوں تازہ کرنا سی، اک گروہ اجیہا اُبھریا جیہنے ایس تحریک نوں ”سوڈو کلاسرزم“ داناں دے کے ایہدی ننڈیا کیتی۔ کلاسیکیت دی تحریک رومانوی تحریک دے رد عمل وچ سامنے آئی۔ ایہناں دوواں نوں اک دو جے دی ضد پاروں ویکھیا جاندا رہیا۔ کلاسیکیت اندر سچائی، اخلاقیات، عقل تے منطق، غیر جانبداری تے کاملیت ورگے گناں داسموہ ہوندا اے، رومانیت حسی تجریاں، انسانی جبلتاں تے وجدانی کیفیتاں دا لڑ پھڑ انسان دی جمالیاتی تسکین داسمان کردی اے۔ رومانیت اندر خیال اڈاری، حسی تجربے تے ان ڈٹھی دنیا دی چتر کاری بھرویں کیتی جانندی اے۔ تحریک دے منن والے ادب برائے ادب دے حامی نیں۔ گوٹے موجب کلاسیکیت صحت و شفا اے جد کہ رومانیت ذہنی ہیجان داناں اے۔ مغربی نقاد ٹی ایس ایلیٹ کلاسیکیت نوں ’کامل‘ آکھدا اے تے رومانیت نوں وقتی کوشش، اک ویلے دی قید تے بندش توں آزاد تے دو جی قید۔ ایلیٹ دی نظر وچ کلاسیکیت پکیائی تے حُسن ترتیب داناں اے جد کہ ایہدی حریف کچھائی تے ہیجانی کیفیتاں دا اُبال اے۔ سائنس بیونے سچے کلاسیک بارے اپنے وچا رکھ انج سا نچھے کیتے:

“A true classic, as I should like to hear it defined, is another who has enriched the human mind, increased its treasure, and caused it to advanced a step; who has discovered some moral and not equivocal truth, or reveled some eternal passion in that heart whereall seemed known and discovered”.(4)

قبل از مسیح دے کئی ادبی نمونے کلاسیک دے درجے تے پورے اُتر دے نیں۔ یونانی دور دا ادب، ہومر دی اوڈیسی، سوفوکلےس تے یورپڈیز دے المیہ ڈرامے یاں ارسٹوفینز دی ’مینڈک‘ ایسے درجے دیاں لکھتاں نیں۔ سقراط، افلاطون تے ارسطو ورگے فلسفیاں دیاں اخلاق، مابعد الطبیعیات تے سائنسی ادب اتے لکھیاں کتاباں کلاسیک ای

ہن۔ تناں فلاسفران دی سوجھ دے پرچھاویں اجوکے ادب اُتے سہج سبھا ہی ویکھے جاسکدے نیں۔ ملٹن دی پیراڈائز لوسٹ، دانٹے دی فاؤسٹ، ولیم شکسپیر دا ہملت، فلایبیر دامادام بوری، سروانتیز دا ڈان کینو ٹے، جین آسٹن دا پرائڈ اینڈ پریجودس، جونا تھن سافٹ دا گلیورز ٹریولز، مائیکل اینجلو دا ڈیوڈ، مویساں دا شاہکار افسانہ دی میکلس ہووے یاں فیروسی لکھیار گوگول دا ڈیڈ سولز ہر حوالے نال کلاسیک اکھوان وائے گن اپنے اندر رکھدے نیں۔ برصغیر پاک و ہند وچ ولیم کی دی رامائن، کالی داس دا شکنتلا، فردوسی دا شاہنامہ، مولاناہ روم دی مثنوی، سعدی شیرازی دی گلستان و بوستان، بابا فرید دے شلوک، قصہ پورن بھگت، ہیر وارث شاہ، شاہ حسین، بلھے شاہ تے خواجہ غلام فرید دی کافی کلاسیک دیاں اعلیٰ ترین مثالاں نیں۔ پنجابی کلاسیکی ادب دی ریت بابا فرید توں ٹری، اوہناں شلوکاں راہیں من اندر دی دنیا نوں باہر لی نال رلا شاعری راہیں چتر کاری دی نینہہ دھری۔ بابا فرید نوں اخلاقی مبلغ دے طور تے پیش کیتا گیا۔ پروفیسر کشن سنگھ ہوراں بابا فرید نوں مارکسی پکھوں پڑچولن دی پہل کر سائے پنجابی کلاسیک نوں روایتی مکتی دے پرچھاویوں کڈھیا۔ کلاسیک نوں مارکسی پکھوں پڑچولن وچ نجم حسین سید، ڈاکٹر منظور اعجاز تے مسعود خالد ہوراں دے نال ذکر جوگ نیں۔ بابا فرید دا شلوک اے:

چنت کھٹولا، وان دُکھ، برہ وچھاون لیف

ایہہ ہمارا جیونا، توں صاحب سچے ویکھ (5)

شلوک نری چتر کاری ہی لگدا اے بابا فرید چتر کار۔ بابا فرید مقامی زبان اندر مقامی علامتاں ورت کے اپنی گل نوں پچھے ڈھنگ لوکائی موہرے دھریا۔ Asyndeton (حروف عطف توں بغیر) نوں شاعری دا حسن نیا جاندا اے جیہڑا بابا فرید کول بے انت اے۔ چنت کھٹولا، وان دُکھ، برہ نوں لیف کہیا، ساری چتر کاری نوں جیون نال جوڑ دتا اے۔ ہن تک دی کھوج موجب نانک کلاسیکل کافی دے موڈھی نیں۔ نانک پنجابی شعری ریت دی مالا دے دو جے موتی نیں۔ اوہناں دے کلام اندر لوک سیانف دی کستوری تھاں تھاں مہکدی دسدی اے۔ لوک ادب وچ بھارت منکھ دی ازلی اچھائی دی تصویر اے، جیہناں راہیں آل دوالے نوں سمجھن دی کھچل کیتی گئی۔ نانک دے کلام اندر ایہہ دیاں کئی مثالاں نیں:

پونے پانی اگنی کا میل چنچل چپل بڈھ کا کھیل
نو درواجے دسوا دُآر بچھ رے گیانی اہ بی چار (6)

کلاسیکی ریت وچ وڈی وڈھ توں بعد شاہ حسین داناں اے۔ شاہ حسین کافی صنف دے پہلے باقاعدہ شاعر سن۔ شاہ حسین دی کافی دے ڈھلے گناں وچ موسیقیت، علامت نگاری، لوک گیتاں دی طاقت، سوانی لہجہ تے وسیبی کچھ شامل نیں:

میں بھی جھوک راہنخن دی جانا نال میرے کوئی چلے۔ رہاؤ
پیراں پوندی متاں کردی جانا تاں پیا اکلے
نیں بھی ڈونگھی تلا پرانا، شینہاں تاں پتن ملے
جے کوئی خبر متراں دی لیاوئے ہتھ دے دینی آں چھلے
راتیں درد دینہاں درماندی گھاؤ متراں دے اٹھے
راہنخن یار طبیب سُنیدا میں تن درد اوئے
کہے حسین فقیر نماں، سائیں سنیہوڑے گھلے (7)

پنجابی کلاسیک اندر content دے نال نال form وچ وی نویں تجربے کیتے گئے۔ ایہناں شاعراں نرا کچھلیاں دیاں گلاں ای نہیں چغیاں سگوں آون والیاں لئی نویاں راہواں وی کھولیاں۔ بیت نوں متعارف کراون دا سہرا سلطان باہو ہوراں دے سہراے:

عاشق پڑھن نماز پریم دی جییں وچ حرف نہ کوئی ہو
جیہا کہہا نیت نہ جانے درد منداں دل ڈھوئی ہو
خون جگر تے نیرا کہیں دے نال وضو کر پوئی ہو
ہوٹھ نہ جیندے پھڑکن باہو خاص نمازی سوئی ہو (8)

شاہ حسین توں بعد کافی صنف اندر دو جاناں بکھے شاہ دا اے۔ بکھے شاہ بارے میاں محمد بخش ہوراں آکھیا؛ بکھے شاہ دی کافی سُن کے ٹھاگفر اندر دا۔ بکھے شاہ دی کافی اندر دا کفر توڑ دی اے اپنے گناں پاروں۔ بکھے شاہ دی کافی اندر شاہ حسینی ریت دی پابند اے ایہدے نال نال شاعر دا اپنا مزاج تے ڈھنگ دا کھریاں اے۔ اوہ اپنی گل

عاجز انہیں سگوں جگ دیاں اکھاں وچ اکھاں پا کے کہن دا عادی اے۔ ریت رواج دے بانے لاه کے فقیری لوئی
دی نگھ ماندا، ہینیاں دی بانہہ پھڑ اوہناں دے اندر دے ڈر بھونوں کڈھن دے چارے کردا دکھالی دیندا اے۔ بلکھے
شاہ سچ، انسانیت، تے عشق دی مٹی نال نویں ہوند وٹائی۔ اوہ اک نقطے وچ گل مکاون والے شاعر نہیں:

اک نقطہ یار پڑھایا ہے۔ رہاؤ
ع غ دی ہکا صورت پکے نقطے شور مچایا ہے
سسی دادل لٹن کارن ہوت پنوں بن آیا ہے
بلکھا شوہ دی ذات نہ کائی میں شوہ عنایت پایا ہے

اک نقطہ یار پڑھایا ہے (9)

’وارث شاہ سُخن دا وارث نندے کون اوہناں نوں، میاں محمد بخش وارث شاہ بارے سچ ہی آکھ گئے۔ وارث
شاہ نہیں ’ہیر‘ ورگ شاہکار لکھ کے ایس داستان نوں امر کردتا۔ کسے لئی ایہہ روح قلبوت دا قصہ اے، کسے لئی پنجاب دا
انسائیکلو پیڈیا تے کنیاں لئی جگ بیتی۔ روہی دا شاعر خواجہ غلام فرید کافی صنف دی کلاسیکی ریت دے اخیر شاعر
نیں۔ خواجہ غلام فرید کافی دی صنف نوں ٹیسی تے اپڑایا۔ خواجہ فرید توں پہلے شاعر اے اپنے آل دوالے توں علامتاں
لے کے ویلے دے سماج دا مونہہ مہاندرا موہرے دھریا۔ خواجہ فرید روہی دیاں اوکڑاں تے کنڈھیاں بھری وستی نوں
گلزار بنا کے پڑھیاں موہرے لیاںدا۔

وچ روہی دے رہندیاں نازک ناز و جٹیاں (10)

روہی وچ رہن لئی نازکی نہیں سگوں ہمت تے سختی درکاراے، جیہڑی جٹیاں دی گھٹی وچ اے۔ پر خواجہ صاحب
دا کمال اے کہ اوہناں روہی نوں طلسماتی دنیا بنا چھڈیا، جیس اندر ہر اوہ شے موجوداے جیہدی جی منگ کردا اے:

بارتھی ہے رشک ارم دی سگ سڑگئی جڑھ ڈکھ تے غم دی
ہر جاباغ بہار ساکھاں چکھیاں نی وے (11)

میاں محمد بخش تے خواجہ غلام فرید کلاسیکی ریت دے اخیر شاعر منے جان دے نہیں۔ خواجہ غلام فرید ناک توں
ٹری کافی دی ریت نوں اچا ریا تے میاں محمد بخش ’سیف الملوک‘ ورگے شاہکار راہیں پنجابی ادب نوں امر کردتا۔ مکدی

ایہہ کلاسیک اوہ اے جیہڑا ہر زمانے وچ اپنے نوں معنے دیوے تے ہر زمانے واسطے ہووے۔ نوواں اخلاقی نظام دیوے۔ لوک ادب توں جے تے اوس وچوں لوک ادب جے۔ کلاسیک دے مصرے عام لوکائی وچ اکھان، محاورہ بن ٹر دے نیں۔ پنجابی ادب نوں اُچھتا اے کہ ہر کلاسیک شاعر دے مصرے لوکائی وچ اکھان، تے روزمرہ دی طرح نشا بھرنیں۔ کئی واری پتہ ہی نہیں لگدا کہ ایہہ لوک ریت یاں لوک سیانف اے یاں کسے شاعر دا مصرعہ۔ ری پبلک ہووے یا پوپٹکس، ڈیوائن کامیڈی، کنگ لئیر، اینا کیرنینا، فردوسی دا شاہنامہ، فرید دے شلوک ہوون یاں شاہ حسین دی کافی، ہیگل دا فلسفہ ہووے یاں لیونارڈو وینچی دی چتر کاری، پنجابی واراں، صوفی شاعری، تے داستاناں جگت کلاسیک ادب توں اُچیاں نہیں وی تاں ساویاں ضرور نیں۔

حوالے

- 1- ڈاکٹر جمیل جالبی، ایلٹیٹ کے مضامین، دلی: ایجوکیشنل پبلسٹنگ ہاؤس، 2000ء، ص 197-198
- 2- <https://www.britannica.com/art/classical-literature>
- 3- Essays in Criticism, Mathew Arnold, Macmillan and Co, Limited, London: 1903, P. 8
- 4- Saint Beuve, Essays by Saint Beuve, Paternoster Row, London: P. 3-4
- 5- بابا فرید، آکھیا بابا فرید نے، محمد آصف خاں، سودھکار، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2001ء، ص 178
- 6- نانک، کلام نانک، جیت سنگھ سیتل، سودھکار، اپنا، سپرنگ فیلڈ، س ن، ص 233
- 7- شاہ حسین، کافیاں شاہ حسین، محمد آصف خاں، سودھکار، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2002ء، ص 93
- 8- سلطان باہو، ہُو دے بیت، ممتاز بلوچ، سودھکار، لاہور: سانجھ، 2007ء، ص 253
- 9- بلھے شاہ، آکھیا بلھے شاہ نے، محمد آصف خاں، سودھکار، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2006ء، ص 78
- 10- خواجہ فرید، آکھیا خواجہ فرید نے، محمد آصف خاں، سودھکار، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ص 251
- 11- اوہی، ص 299

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2022, PP

☆ محمد حسنین، ڈاکٹر عبدالواحد تنہا

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 14

BACKGROUND OF FEMINIST DECOLONIZATION IN THE PUNJABI POEM OF AHMAD RAHI

احمد راہی دی پنجابی نظم دامابعد نوآبادیاتی تانیسی سیاق

Abstract

Before the arrival of British colonizers, the feudal system in Indian Subcontinent, was different from the "Western Feudal System". The Indian feudal lords did not have land ownership rights and powers to control people. But the British colonizers formed a new feudal system and feudal lords were granted permanent proprietary and patrimony rights with various administrative powers within their concerned vicinity. Such unwarranted powers gave rise to class discrimination and different social complications. This feudal system is also known and called as the "Colonial Feudal System". Pakistan's current feudal system is actually a colonial legacy, which produces a culture that promotes and protects

☆ پی ایچ ڈی سکالر، شعبہ پاکستانی زبانیں، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

☆ اسسٹنٹ پروفیسر اردو، شعبہ پاکستانی زبانیں، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

a male-dominated society where the man is central while the woman is marginalized. Ahmad Rahi's Punjabi poetry book "Tarinjan" depicts a woman who is a victim of feudal society. The poems of this book describe the plight of a woman who was oppressed during the Partition riots. The oppression and barbarism inflicted on women in these riots was in fact a manifestation of feudal thinking. This article presents a Postcolonial study of feminine consciousness in Ahmad Rahi's Punjabi poems.

Keywords: Ahmed Rahi, Tarinjan, Postcolonial Feminism, Colonialism, Feminism

تانیثیت (Feminism) جدید سوشیالوجی دا اہم موضوع اے جس صرف ادب ای نہیں سگوں فکر تے فلسفے دے نظریاں نوں متاثر کیتا۔ ادب دے سیاق وچ تانیثیت تنقیدی تھیوری اتجھڑی ادب دے مطالعے وچ زنانیاں دے حوالے نال شاعراں تے ادبیاں دیاں ڈواڈرویاں دی تعبیر اتے زور دیندی اے۔ تانیثی مطالعے دے ذریعے مرد اساس معاشرے وچ تخلیق ہون والے ادب وچ زنانی تے مرددی صنفی تفریق تے زنانی لئی منفی احساس تے فکر دی تفہیم تیشتریح کیتی جاندی اے۔ نظریے (Ideology) پچھوں تے تانیثیت دا جنم مغرب وچ ہو یا۔ تانیثیت دی تحریک نے اٹھارویں صدی توں آج تک داسفر طے کردیاں ناقابل تردید حقیقت دا کیس وٹ لیا۔ مڈھلیاں لانگھاں پٹن بعد تانیثیت اپنے اڈواڈ رنگاں پاروں ٹھوس نظریے پروں آدرکھٹ چکی اے۔ انسائیکلو پیڈیا آف سوشیالوجی موجب تانیثیت توں مراد اچھی تحریک اے جھڑی زنانی تے مرد وچ سماجی، سیاسی تے اقتصادی برابری نوں قائم کرے اوہناں دے رشتے دیاں خامیاں دُور کرے:

“Feminism: A movement that attempts to

institute social, economic and political equality
between men and women in society and end
distortion in the relationship between men and
women”.(11)

تانیثیت ایجیہے شعور داناں اے جس راہیں معاشرے وچ پوری نظام مسلط اے مادری تے نظریاتی سطح اُتے
زنانی دی محنت، جنسیت تے اولاد جنم دی صلاحیت دا خاندان وچ کم کرن دی تھاں تے، ایہتھوں تائیں کہ پورے
معاشرے وچ حق ماریا جاندا اے، اوہناں سبھے زنانیاں یا مرداں نوں ”فیمنسٹ“ (Feminist) آکھیا جاندا اے
جہڑے اوس صورتِ حال نوں بدلن دی خواہش رکھدے۔ کملا بھاسن تے نگہت سعید خان موجب تانیثیت معاشرے
وچ زنانی دی مظلومیت، استحصال دے شعور تے ایس صورتِ حال نوں بدلن دی شعوری کوشش اے:

“Feminism is an awareness of women’s
oppression and exploitation in society, at the
place of work, within the family and conscious
action to change this situation”.(2)

تانیثیت دی کسے اک تعریف تے تشریح اُتے اتفاق کرنا مشکل اے کیوں جے ایس وچ بہتیاں پچھید گیاں
درپیش نیں۔ ترنم ریاض دے کہن موجب:

”شدت پسندی اور اعتدال روی کے طرزِ نظر (Approaches) سے
تانیثیت کی تشریح مختلف زاویوں سے کی جاسکتی ہے لیکن ایک مکمل اور جامع
تشریح ممکن نہیں۔ اس مشکل کے پس منظر میں مغربی ادب کے حوالے سے
تانیثیت کی ایک نہیں بلکہ کئی (کبھی کبھی متضاد) تھیوریاں وجود میں آگئیں
ہیں۔“ (3)

اک تھیوری ”مابعد نوآبادیاتی تانیثیت“ (Postcolonial Feminism) اے، جہڑی سابق کالونیاں یاں تہجی دنیا دیاں زنانیاں دیمسئلیاں بارے اے۔ مابعد نوآبادیاتی تانیثیت نوں اوہناں دانشوراں تے انسانی حق دے کارکناں متعارف کروایا جھڑے جزوی یا مکمل طور تے اجیہیاں مٹکاں نال جڑے نیں جتھے پہلے نوآبادیاتی نظام دے زیر تسلط (Colonized) رہ چکے سن۔ رابرٹ یگ (Robert Young) مابعد نوآبادیاتی تانیثیت بارے لکھدے نیں:

“Feminism in a postcolonial frame begins with the situation of the ordinary woman in a particular place, while also thinking her situation through in relation to broader issues to give her the more powerful basis of collectivity. It will highlight the degree to which women are still working against a colonial legacy that was itself powerfully patriarchal institutional, economic, political, and ideological”.(3)

’مابعد نوآبادیاتی تانیثیت‘ دیموڈھی دانشوراں وچ گائتری چکرورتی سپیوک، لیلیٰ احمد، استیلا ڈیوس، فلور انوپا تیانیہ لومبادے ناں اچیرے نیں۔ نظریہ داناں جائزہ لین دی کوشش کیتی کہ استعماری تے سامراجی تعلق نے مخصوص ثقافتاں نوں کس طرحاں تے کس حد تک متاثر کیتا جیہناں پٹھ زنائی دی حیاتی وچ اتھل پتھل ہوئی۔ تانیثیت کسے وی زاویے یا تھیوری دے سیاق وچ ویکھی جائے، ایہ ہر سطح اُتے مرداساس سماج (Patriarchy) دے خلاف مزاحمت کردی دسدی اے۔

تانیثیت یاں تانیثی شعور دا اظہار صرف زنانیاں دے گھڑی ادب وچ ای نہیں سگوں مردشاعراں تے

ادبیاں کول وی اے۔ پنجابی شعری ادب وچ ایس کچھوں احمد راہی (2002ء۔ 1923ء) داناں ڈھیر اچیرا اے۔ احمد راہی دیاں پنجابی نظماں دا پر اگا ”ترنجن“ پہلی وار 1952ء وچ چھاپے چڑھیا، جس وچ شامل نظماں راہیں تانیثی شعوردی عکاسی ہوندی اے۔ نظماں وچ زنانی دی مظلومیت دا مابعد نوآبادیاتی سیاق واضح اے۔ ”ترنجن“ دیاں نظماں نوں دو حصیاں وچ ونڈیا گیا اے۔ پہلے حصے وچ شامل نظماں اھڑ ٹیاردی مڈھلی جوانی دیاں پریتاں، سدھراں تے جذبیاں دیاں ترجمان نیں۔ حصے دا خود وضاحتی سرنامہ ایس طرح درج اے:

جو پانی آج پتوں لنگھدا اوہ نہ اوندنا بھلکے

بیڑی دا بُور، ترنجن دیاں گڑیاں فیر نہ پیٹھن رل کے (4)

”ترنجن“ دیدوجے حصے نوں ”ڈاروں وچھڑی کوچ گراوے، ترنجناں چہ گون والیو“ دا عنوان اے جس وچ شامل نظماں 1947ء دی ہجرت تے فساداں ویلے ظلم زیادتی دا شکار بنن والیاں زنانیاں دے کرب تیاذیت دا الم ناک اظہار اے۔ غلام حسین ساجد موجب:

”ترنجن، ایک نوحہ ہے، جسے آنسوؤں کی سیاہی سے رقم کیا گیا ہے اور یہ

کتاب آزادی کی اس بھاری قیمت کا ٹھیک ٹھاک تخمینہ لگاتی ہے جسے ادا

کرنے کے بعد ہم نے اپنے نفس سے چھٹکارا پایا ہے“۔ (5)

احمد راہی دیاں نظماں جاگیر دار نہ نظام دے پٹھ ہون والی مخصوص صورت حال دا نظار اپیش کر دیاں نیں۔ ایس حال وچ دو جیاں لفظاں وچ ”جاگیر دار نہ سماج“ آکھیا جاندا اے جیڑا جاگیر دار نہ نظام دے زیر اثر مڈھلیاں منزلاں طے کر دا اے۔ برصغیر وچ جاگیر دار نہ نظام قدیم دور توں رائج اے جس نوں برطانوی نوآبادکاراں مخصوص نوآبادیاتی حکمت عملی پٹھ نواں روپ دتا۔ انگریز نوآبادیاتی اجارے توں پہلے ہندوستانی جاگیر دار نہ نظام وچ جاگیر دار نوں مالکانہ حقوق تے ڈھیر اختیار حاصل نہیں۔ ڈاکٹر مبارک علی لکھدے نیں:

”ہندوستان کا نظام جاگیر داری یورپ کے فیوڈل ازم سے مختلف تھا۔

یہاں پر جاگیر دار یا زمیندار کے زمین پر مالکانہ حقوق نہیں ہوتے تھے، انھیں

حکومت کی جانب سے ریونیو وصول کرنا کا حق تھا۔ خود حکمران بھی زمین کا مالک نہیں ہوا کرتا تھا۔۔۔ ہندوستان میں زمین گاؤں کی برادری کی ملکیت ہوتی تھی۔ چونکہ حکمران زمین کا مالک نہیں ہوتا تھا اس لیے وہ کسی عہدے دار کو اس کے مالکانہ حقوق بھی نہیں دے سکتا تھا۔ وہ صرف جاگیر دار کو ریونیو کی وصولی کا حق دیتا تھا۔“ (6)

ہندوستانی تے یورپی جاگیرداری نظام دو اڈا و اڈ صورتاں وچ اُسرے۔ مغلیہ دور وچ منصب دارنوں ملک دے کیسوی حصے وچ جاگیر دتی جاسکدی سی۔ جے جاگیر دار اوس علاقے وچ اثر رسوخ قائم نہ کر سکے، اوس داتن یاں چار سال بعد بدلا کر دتا جاندا سی۔ برطانوی نوآبادیات پٹھ ہندوستان وچ نواں جاگیردارانہ نظام وجود وچ آیا۔ برطانوی فیوڈل ازم نوں مکھ مڈھ رکھیاں جاگیرداراں نوں موروثی طور تیز میناں الاٹ (Allot) کر کے مستقل جاگیردار طبقہ جنیا۔ انگریزاں نے 1857ء دی جنگ آزادی مگروں اپنے وفاداراں تیسہولت کاراں نوں جاگیراں عطا کیتیاں۔ ایس طرحاں وفاداری پاروں جاگیردار بنائے گئے۔ پنجاب دی صورت حال برصغیر دید و جیاں علاقیاں کولوں اڈ نہیں سی۔ انگریزاں اپنے وفاداراں نوں جاگیراں دے مالکانہ حقوق دے کے اوہناں نوں مزید مضبوط کیتاں جے اوہناں راہیں رعیت نوں اطاعت گزار بنا کے رکھیا۔ طاقت تے اقتدار کسپاک طبقے نوں لہجے تے ایں طبقاتی تفریق و جہوں کئی سماجی تے معاشرتی خرابیاں جنم لیندیاں نیں۔ ایس طرحاں مقتدر طبقہ پٹھلے طبقے دا استحصال کرنا اپنا حق سمجھدا اے۔ جاگیردارانہ نظام پٹھ سماج دے منفی پگھ بارے عارف عبدالمتمین لکھدے نیں:

”انگریزاں کولوں جیہڑا سماجی ڈھانچہ سانوں ورثے دے طور تے ملیا اوہ جاگیردارانہ سی تے حالی تائیں ساڈی سوسائٹی بنیادی طور تے جاگیردارانہ اے۔۔۔ جاگیردار صرف کساناں نوں ای اپنی کھوا کھوئی دا شکار نہیں بناندے سگوں اوہناں دیاں عورتاں نوں وی اپنے جبردی چکی وچ پیس دے نیں تے فیر سماج نوں اوہ معاشری فلسفہ دیندے نیں جیہڑا عورتاں

تُوں اک اجیہی مخلوق دے طور تے پیش کردا اے جیہڑا بے وس اے،
 جیہدے کوئی حقوق نہیں تے جس دی حیثیت اوس کھڈونے ورگی اے
 جیہدے نال مرد اپنی مرضی مطابق کھیڈ دا اے تے جدوں چاہندا اے پُنجے
 سٹ کے توڑ دیندا اے۔ (7)

ہندوستان وچ انگریزاں دے گھرے جاگیردارانہ نظام نوں ”نوآبادیاتی جاگیردارانہ نظام“ وی آکھیا جاندا
 اے۔ نظام اجیہا کلچر تشکیل دیندا اے جہڑا ہر لحاظ نال مرد اساس سماج دے اچارن تے تحفظ داکارن اے۔ سماج وچ
 مردنوں مرکزیت حاصل اے جدکہ زنانی حاشیے دسدی اے۔ احمد راہی دیاں پنجابی نظماں وچ اجھے سماج دی زنانی
 نوں موضوع بنایا گیا جہڑی نوآبادیاتی جاگیردارانہ نظام ہتھوں ظلم زیادتی دا شکار اے۔ جاگیردارانہ نظام وچ زنانی دا
 استحصال صرف جاگیردار طبقہ ای نہیں کردا سگوں ایس طبقے دے اثر ہٹھ سماج دی سوچ ہوندی اے۔ طبقاتی تفریق
 دراصل جاگیردارانہ نظام دی اساس اے جس وچ انسانی وجود دی حرمت دا تصور پٹھلے طبقے لئی پیش نہیں کیتا گیا۔
 حاکم دی سوچ محکوم نوں متاثر کردی ایسے اثر و نفوذ دے عمل پاروں مخصوص رویے تے رجحان دا سماج بن دا اے۔
 سماج دی لوکائی نوں جدوں موقع ملدا تاں اوہ انسانی وجود دی پائی دیاں دھجیاں اڈان دی ٹھان لیندا اے، ایس
 دوران سارا نزلہ زنانی اُتے ای ڈگدا اے۔ 1947ء دے فساداں وچ جاگیردارانہ فکرنوں کھل کے کھیڈن دا موقع لبھا
 تے انسانی نظراں وچ رشتیاں دی پوتر تاتے تقدس دا تصور باقی نہ رہیا۔ زنانی گوشت پوست دا اجیہا پیکر بن کے رہ گئی
 جس نوں نفسانی خواہشاں لئی ورتن دا ہر کسے نوں حق مل گیا۔ زنانی دی مظلومیت انتہا نوں اپڑ گئی۔ احمد راہی نے درد
 ناک صورت حال دی عکاسی نظم ”ترنجن“ وچ ایس طرحاں کیتی:

”کیویں گتیاں کیویں تھماں درداں والیے مائے/ آج ترنجیں پھوڑیاں
 وچھیاں/ چوڑے دے چھنکارے/ لٹ کے لے گئے ونجارے/ ہاواں
 دے لنبونی مائے/ آج کوارے ہاسے/ جاواں کیہڑے پاسے/ آگے، چکھے،
 بچے، کھبے/ یاں کیدو، یاں کھیڑے/ چھماں نے لکھماں ہیراں لٹیاں/ لکھماں

رائجھے ساڑھے/کنوں سناواں ہاڑے۔ (8)

احمد راہی نے نظم وچ اوہناں کنواریاں دا کرب بیان کیتا جیہناں دے ویاسے جان دیاں سدھراں، حسرتاں وچ بدل گئیاں، جیہناں دیاں معصوم خواہشاں دا خون اوہناں لوکاں ہتھوں ہو یا جیہناں سہراں اُتے ہوس ناکی تے حیوانیت سی۔ احمد راہی 1947ء وچ امرتسر توں ہجرت کر کے لاہور آئے۔ اوہ نہ صرف ہجرت دے تجربے چوں لنگھے سگوں اوہناں نے فساداں دا بذاتِ خود مشاہدہ کیتا۔ اوہناں دیاں پنجابی نظماں دے مجموعے ”ترنجن“ وچ پنجابی ثقافت توں اڈ تقسیم دوران پیش آن والے واقعاں نوں ہیر، صاحبان تے سوئی دیاں تشبیہاں تے استعاریاں راہیں پیش کیتا۔

”ترنجن“ دیاں زیادہ تر نظماں ہندوستان دی تقسیم ویلے ہون والیاں ہلاکتاں تے معصوماں نال ہون والے وحشیانہ ظلم اُتے سوگ دا اظہار یہ نیں۔ تقسیم تے ہجرت دوران ہزاراں زانیاں دے سہاگ اُجڑ گئے، لگھاں معصوم بالاں تے زانیاں نوں ہوس دا نشانہ بنایا گیا۔ زانیاں نے آبرو بچان خاطر اپنیاں حیاتیاں کھوواں دی نذر کیتیاں۔ تقسیم ویلے ہون والے سانجے اندوہ ناک نیں تاریخ دیور قیاج وی اوہناں تے مرثیہ پڑھدے نیں۔ معاشرے وچ زانی دی عزت، غیرت تے وقار دی علامت سمجھی جاندی، جد گل بدلے یا انتقام دی ہوئے تے زانی نشانہ بنی۔ زانیاں نال ہون والے بہیمانہ سلوک اُتے تخلیقی ردِ عمل دا کارن وی ایہوسی کیوں جے زانی معاشرے دا حساس پہلو اے۔ معروف فیمنسٹ (Feminist) ڈاکٹر طاہرہ کاظمی دا خیال اے کہ تقسیم ویلے زانیاں نوں خاص طور تے نشانہ بناون دے اسباب تے عوامل عزت تے غیرت نال تعلق رکھدے نیں:

”ایک ہی زمین کے باسیوں اور ایک ہی دھرتی سے جنم لینے والوں نے جب ایک دوسرے کو زک پہنچانیکا سوچا، تو سوچ بھی ایک جیسی نکلی کہ ضرب کاری تب ہی ہوگی جب نام نہاد عزت اور غیرت کا پرستار، اس غیرت کو دشمن کے ہاتھوں روندے جانے پر رہ رہ کے تڑپ اٹھے گا۔ چونکہ خمیر ایک ہی مٹی سے اٹھا تھا، سو لکیر کے آر پار کھڑے ہونے والوں کی عزت و غیرت

کا اثاثہ گھر میں بندھی بے زبان مخلوق کے دامن سے لپٹا ہوا تھا۔ سو، اسی ملکیت کو مسخ کرنے، کچلنے، مسلنے، روندنے، اور حاملہ کرنے کے فیصلے سے

ایک اپنے ہی جیسے غیرت مند کو مزہ چکھانیکا فیصلہ کیا گیا۔“ (9)

احمد راہی نے تقسیم ویلے دے فساداں وچ زیادتی دا نشانہ بنن والیاں زنانیاں دا بڑے دکھ نال نوحہ کیتا اے۔ اوہناں دیتا نیشی شعوردی بھر پور عکاسی اے۔ احمد سلیم، تقسیم ہند دے فسادات دے تناظر وچ احمد راہی دے تخلیقی اوصاف بارے تبصرہ کردیاں لکھدے نیں:

”اس نے پنجابی ادب کی کلاسیکی روایت کو چھوٹے بغیر فسادات کے تجربے کو ایک نیا طرزِ اظہار دیا۔ نیا اس مفہوم میں کہ جن لوک دُھنوں اور گیتوں کو اس نے انسانی غارت گری کے موضوع کے لیے استعمال کیا انھیں اس مفہوم میں پہلے استعمال نہیں کیا گیا تھا۔ راہی نے چھوٹے کینوس پر بڑا تجربہ کیا اور بلاشبہ کامیاب تجربہ کیا۔“ (10)

احمد راہی دی نظم ”بوہے کھلے رکھیں“ ہجرت دوران مایو نالوں وچھڑی کڑی دی فریادا تبھڑی ایس امیدتے جی رہی سی کہ اک نہ اک دن اپنے گھر والیاں نوں ضرور ملے گی۔ اوہ اپنے جاگیر دارانہ سماج نوں چنگی طرح جاندی تیسجھدی ایتھھے اوس دی واپسی دیاں راہواں بندوی ہوسکدیاں نیں۔ اوہناں نوں خبر سی کہ معاشرہ اجیہیاں زنانیاں نوں قبول نہیں کردا، بھاویں اوہ بے قصور ای کیوں نہ ہوں۔

جاگیر دارانہ معاشرے دی سفاکی دا ایہ عالم سی کہ کجھ اغوا کیتیاں زنانیاں جدوں لہھیاں تاں اوہناں نوں اوہناں دے گھر والیاں قبول کرن توں انکار کردتا کہ عصمت دریدہ زنانیاں پاروں اوہ لوکاں نال نظراں کس طرح ملان گے۔ جاگیر دارانہ معاشرے وچ اجیہیاں زنانیاں نوں پاک دسن نہ جانیا گیا۔ اوہناں دے وجود نوں ننگ تے عارداکارن سجھیا گیا۔ احمد راہی دی نظم ”تیرے بوہے آئیاں“ مظلوم تے بے آسرا کڑی دی فریادا تبھڑی بے قصور ہون دے باوجود معاشرے دی کھوکھلی غیرت تے ریتاں رواج پاروں نفرت دے قابل سمجھی گئی۔

احمد راہی نے لگھاں زنائیں دے جذبات تے احساساں دی ترجمانی کیتی اے جیہناں نوں سماج ولوں جاگیر دارانہ قدراں دی پاسداری کردیاں بے گناہی دی سزا ملی۔ مایووداجیہیاں دھیاں نوں قبول کرن توں انکاری ہونا جاگیر دارانہ سماج وچ حیاتی گزارن پاروں تے جاگیر دارانہ قدراں توں مرعوب ہون پاروں اے۔ ایس لئی جھوٹی شان اُتے شفقت تے مامتا قربان کردے نیں۔ مظلوم دھیاں اُتے پیو دے گھر دے بوہے بند کر کے اوہناں نوں دوبارہ ظالم سماج دے رحم کرم تے چھڈ دینا۔ نظم ’بوہے ہو گئے بھیرے‘ وی ایسے تناظر وچ اے دھی دا اپنے مایوونال شکوہ اے کہ پہلے اوہنوں کلاتے بے آسرا چھڈ کے پر لیکن ہُن اوہنوں اپنان لئی تیار نہیں اوس واسطے گھر دے بوہے بند کردتے۔

تقسیم ویلے ہون والے فساداں وچ متاثرہ زنائیاں پٹھلے طبقے نال تعلق رکھدیاں سن۔ وحشت دا نشانہ صرف عام یاں مزارعیاں تیکمیاں دیاں دھیاں بھیناں ای بنیاں جد کہ جاگیر دار تے اشراف اوس حیوانیت توں محفوظ رہے۔ تقسیم ہند دے نتیجے وچ ہون والی ہجرت تے فساداں دوران ظلم تے بربریت دا شکار بنن والی زنائی بالآخر جاگیر دارانہ نظام دی پیدا کردہ قدراں، ریتاں تے جھوٹی غیرت دے ہتھ چڑھ گئی۔ جاگیر دارانہ سماج وچ عزت تے غیرت دے معیار اپنے ای فرسودہ تے غلط نہیں جنا جاگیر دارانہ نظام غلط اے، جس دی چھتر چھاویں معیار بندے نیں۔ جاگیر دارانہ نظام، نوآبادیات دی باقیات اے جس آزادی توں بعد وی پٹھلے طبقے نوں آزادی نہیں ہون دتا۔ دنیا اُتے جدید نوآبادیاتی نظام (Colonialism-Neo) داراج اے جس وچ سامراجی طاقتاں نوں اپنے محکوم ملکاں دیاں سرحدوں وچ وڈے قابض ہون دی لوڑ نہیں رہی۔ اجارہ داری دے قیام تے دوام دا فریضہ سرمایہ دارانہ نظام ادا کر رہیا اے جس دی معاونت لئی سابق استعماری نظام پٹھ جاگیر داراں تے صنعت کاراں دی صورت نوآبادیاتی نمائندے (Colonial Agents) اُج وی بھر پور کردار ادا کر رہے نیں۔ جاگیر داری نظام دی شکل وچ نوآبادیات دا تسلسل برقرار اے جس وچ پٹھلے طبقے دا استحصال اڈواڈ صورتاں وچ اے، استحصال وچ زیادہ تر زنائی ای متاثر ہوندی آئی اے۔ احمد راہی نے اجیہی زنائی دی مظلومیت تے وچاگی دی تصویر کشی اپنیاں پنجابی نظماں راہیں کیتی اے۔ مجموعی طور تے احمد راہی دی شاعری وچ مرد حاکم تے زنائی محکوم دکھائی دیندی اے۔ مرد حاکم اے

ایس لئی اوہنوں مَن مرضی کرن دا حق اے جد کہ زنانی محکوم ہون پاروں نہ صرف مرددی مرضی دی غلام اے، سگولوں اوہ
مرد دا جرتے استحصال سہن تیوی مجبور اے۔

حوالے

- 1- Edgar F. Borgatta, Rhonda J. V. Montgomery (Editors), Gender and Religion, Encyclopedia of Sociology, Vol:1, New York: Macmillan Reference USA, 2nd Edition, 2000, P.556
2. KamlaBhasin, Nighat Saeed Khan, Some Questions on Feminism and Its Relevance in South Asia, New Delhi: Kali for Women, 1986, P. 2
- 3- Young, Robert J.C, Postcolonialism:A Very Short Introduction. NewYork: Oxford University Press, 2003, P. 116
- 4- احمد راہی، ترجمان، لاہور: المجید پبلشرز، اشاعت سوم، 1954ء، ص، 17
- 5- غلام حسین ساجد، تائید، لاہور: اورینٹ پبلشرز، 1996ء، ص، 48
- 6- مبارک علی، ڈاکٹر، جاگیر داری، لاہور: تاریخ پبلی کیشنز، اشاعت پنجم، 2016ء، ص، 63
- 7- عارف عبدالمتین، پرکھ پڑچول، لاہور: جدید ناشرین، 1979ء، ص، 228
- 8- احمد راہی، ترجمان، ص، 103، 104
- 9- طاہرہ کاظمی، ڈاکٹر، آبروریزی: تقسیم کے فسادات میں فحاشی کی تلاش (مضمون)، آن لائن میگزین ”ہم سب“، (ایڈیٹر: وجاہت مسعود)، اشاعت: 11 اپریل 2021ء، ویب لنک:
/275-kazmi-tahira/387247/www.humsub.com.pk//:https
- 10- احمد سلیم، جدید پنجابی ادب، ایک سوالیہ نشان، کراچی: رکتاب، 1986ء، ص، 31

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2022, PP

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 14

☆ ڈاکٹر افتخار احمد سلہری، ڈاکٹر واصف لطیف

TRENDS OF FOLK LITERATURE BEFORE CRIST

لوک ادب وچ قبل مسیح دے پاتر

Abstract

There is a great relation among history and folk literature folk literature provide us information regarding past. At the same time folk literature the past of man can be preserved in a good manner. The scope of Punjabi folk literature is so wide and covers our history from BC through which information about Raja Jasrat, Raja Porus, Sikandar-e-Azam ,Raja Kunal, Koro and Pando can be taken. A map also emerges of how Punjabis themselves think about the characters of BC

Keywords: Literature, Punjabi Folk, Raja
Jasrat, Raja Porus, Pando

تاریخ تے لوک ادب دا آپس وچ گورھا رشتہ اے دوواں دا موضوع انسان اے۔ لوک ادب راہیں بیتے
سے بارے بھرویں جا نکاری ملدی اے تے پتا لگدا اے کہ لوک ادب راہیں ماضی چنگے ڈھوں محفوظ کیتا جاسکدا

☆ اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

☆ اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

اے۔ زبانی تاریخ دے نظریے نال ایہہ سانجھ ہو روی پکی ہوئی لوک ادب کسے اک دی تخلیق نہیں ایہہ سینہ در سینہ ٹردی اپنی نہارتے لفظائی وٹائی رکھدا اجتماعی تخلیق بن جاندا اے۔ لوک ادب وچ حیاتی دے اڈواڈ پکھاں دے نال نال تاریخ بھرواں اظہار اے ایہہ تاریخ پیشہ ورانہ مورخاں توں ودھ وسعت رکھدی اے۔ لوک ادب راہیں قبل مسیح دے پاتراں بارے بھرویں جانکاری دسدی اے۔ ”مہا بھارت“ منظوم داستان اے جیہدے وچ کوروتے پانڈو دے حالات تے اوہناں دی لڑائی دا ذکر اے۔ مہا بھارت داسما تقریباً 1200 قبل مسیح اے۔ محمد لطیف موجب:

“The venerable epic, Mahabharata, deals with period about 1200 B.C.”.(1)

مہا بھارت دی کہانی دامرکز ہستنا پور دی ریاست اے جس دے راجے دیاں دور انیاں سن۔ جیہناں وچوں تن پتر جے۔ وڈے پتر نے تاج تے گدی چھڈ دتی تے ویاہ وی نہ کیتا۔ دو بے دے گھر دو پتر جے۔ اک دھرت راشٹرتے دو جا پانڈو۔ دھرت راشٹرتے دی اولاد کوروتے پانڈو دی اولاد پانڈو اکھوائی۔ دھرت راشٹرتے پیدائشی انھاسی۔ ایس لئی پانڈو گدی تے بیٹھا۔ کجھ چراج کرن مگروں پانڈو مر گیا۔ اوہدے پتر نیکے سن۔ ایس لئی دھرت راشٹرتے اوہناں داسر پرست بن گیا۔ دھرت راشٹرتے بدھا ہو گیا تے اوہنے گدی اپنے بھتیجے یدھشٹرتے دے حوالے کرن دا ارادہ کیتا، جس پاروں کوروداں وچ حسد بھڑک اٹھی۔ در یودھن غصے وچ آ گیا تے اوہنے پانڈو وواں نوں اڈواڈ تکلیفاں دینیاں شروع کر دتیاں۔ در یودھن توں تنگ آئے پنجے پانڈو بھرا راجا در یودھن دی راجدھانی وچ اپڑے جتھے اوہدی دھی در یودھن داسو مبر ہو رہیاسی۔ ارجن تے سو مبر جت لیا تے سو مبر جتن دی خوشی دا اظہار کیتا۔

”پانڈو اپنی وضع قطع اور نام بدل کر جنگل سے شہر میں آگئے اور کئپلا (یہ مقام ہندوستان کے ضلع فرخ آباد کی تحصیل قائم گنج میں واقع ہے۔ آج کل اس کا نام ”کنپل“ ہے) میں آکر آباد ہو گئے اور یہاں کے راجہ کی در یودھن سے مشترکہ شادی کر لی (یعنی پانچوں بھائی در یودھن کے شوہر تھے)۔ ان کے نزدیک یہ ”مشترکہ شادی“ باہمی اتحاد، محبت کا سبب تھی۔ در یودھن کے متعلق یہ طے کیا گیا کہ وہ ان بھائیوں کے ساتھ بہتر بہتر روز باری باری

سے رہا کرے۔“ (2)

پانڈو وضع قطع بدل کر میں گیا تے کنپلا آوسیا تے اوتھوں دے راجے دروپدی نال ویاہ رچالیا۔ (یعنی پانچوں بھائی دروپدی کے شوہر تھے) اوہناں بھانیاں سانجھا ویاہ آپسی سانجھ چاہ تے محبت دا کارن سی۔
 ”ان کے نزدیک یہ مشترکہ شادی باہمی اتحاد محبت کا سبب تھی“۔ (3)

پانڈو دوبارہ ریاست ہستنا پور گیا۔ اوہدے چاچے، دھرت راشٹر نے اوہناں نوں جائیداد وچوں حصہ دین دی حامی بھری۔ پانڈو وواں نوں بنجر علاقہ حصے آیا۔ اوہ اوہدے تے وی راضی ہو گئے۔ اوہناں سخت محنت کر کے بنجر علاقے نوں ہرا بھرا کر لیا۔ کورو وواں نوں اوہناں دی ترقی چنگی نہ لگی اوہ پانڈو وواں نوں برباد کرنا چاہندے سن۔ درپودھن نے اک چال چلی۔ اوہنے پانڈو وواں نوں ہستنا پور دعوت تے بلایا تے چنگی سیوا کیتی۔ اوہنے یدھشٹ نوں جو اکھینڈن تے راضی گیا۔ درپورھن نے یدھشٹر کو لوں حکومت، مال تے اخیر درپدی نوں وی جوئے وچ جت لیا۔ راج گدی تے دروپدی واپس کرن لئی درپودھن نے پانڈو وواں اگے شرط رکھی کہ اوہ بارہاں ورھے بن واس کٹن۔ پانڈو شرط من گئے۔ بارہاں ورھے بن واس کٹن مگروں وی پانڈو وواں نوں کورو وواں نے اوہناں داراج واپس نہ کیتا۔
 آکھیا جاندا اے:

”بارھیں ورھیں روڑی دی وی سنی جان دی اے۔“ (4)

رامائن مہا بھارت وانگ ہندو ادب دی منظوم داستان اے۔ ایہدے وچ اجودھیادے بادشاہ دے لکا اُتے پہلے نون بیان کیتا گیا۔ دسیا گیا کہ وہ کیہ کارن سن جنہاں پاروں رام نے لکا اُتے حملہ کیتا۔ سید محمد لطیف ہوراں نے رامائن دا سماں اک ہزار قبل مسیح دسیا اے

“The Hindu literature has given birth to two noble epic poems, the Ramayana and the Mahabhart. The incidents related in the former refer to a period about 1000 B.C.”. (5)

رام دے پپوداناں راجا جسرت سی جینے کسے راجپوت ریاست اُتے حملہ کیتا تے لڑائی وچ پھڑ ہو گیا اوس

موقعے تے رانی کیکی نے راجے دا ساتھ دتاتے آپ تلوار لے کے دشمن دا مقابلہ کیتا جس پاروں خوش ہو کے راجے نے اوہدے نال وعدہ کیتا کہ حیاتی وچ اوہ جیہڑے دو انعام منگے گی اوہ اوہنوں دے گا۔ واقعے دا ویر والوک کہانی وچ ملدا اے۔

”رانی تلوار لے کے لڑن لگ پئی ہے۔ راجا جسرت بڑا زخمی ہو یا ہے۔ راجی لڑ کے گھیرا توڑیا ہے دشمن دا۔ اتنے نوں فوجاں نوں غیرت آئی ہے کہ ہک عورت اساڈی لڑ رہی ہے تے اسیں بھنے جانے ہاں۔ فوجاں ہٹ پئیں۔ اوہناں دشمن دی فوج نوں بھجایا ہے۔ راجے جسرت نوں خوشی آئی ہے کہ رانی توہیں قربانی دا کمال کر دتا ہے۔ اوہراں ہک کپڑا لے آ صاف جیہا، جیس دے اُتے میں تینوں عہد نامہ لکھ دیواں۔ اوس لکھ دتا ہے بھئی اپنی زندگی وچ توں جیہڑے دو انعام منگسیں، میں تینوں دیساں۔“ (6)

راجا جنگ دی راجدھانی وچ اوہدی دھی سینتا دا سوئمہر ہو رہیا سی۔ راجا جنگ کول اک بھاری کمان سی۔ راجے نے اعلان کیتا سی کہ جیہڑا بندہ ایس کمان اُتے چلہ چاڑھ دیوے گا، اوہدے نال اوہدی دھی ویاہ دتی جاوے گی۔ سوئمہر دے موقعے تے دور در اڈیوں شہزادے اپنے بخت آزماون اڑے پرنا کام رہے۔ رام چندر جی نے شرط جت لئی راجے دی دھی نال اوہد اویاہ ہو گیا۔ پتر دی کامیابی دیاں راجا جسرت نے ڈھیر خوشیاں منائیاں تے رام چندر نوں اپنے تخت تے بٹھان دا ارادہ کیتا۔ سارے راجپوتانوں گھر آون دی دعوت دتی۔ خبر سن کے رام چندر دی مترئی ماں نے ناراضگی دا اظہار کیتا تے راجے جسرت نوں اوہد اوعدہ یاد کروایا کہ اوہ اوہدیاں دوگلاں ضرور منے گا۔ والمیکی ایہدے بارے انج لکھدے نیں۔

”کائیکی نے کہا:“ یاد رکھیں، آپ نے قسم اٹھائی ہے، آپ نے وعدہ کیا ہے۔ آپ نے رام کی قسم دی ہے۔ دیوتا اور پانچوں عناصر آپ کے وعدے کے گواہ ہیں۔ اب میں اپنی خواہشات بتاتی ہوں۔ آپ کے اسلاف نے کبھی اپنی کبھی ہوئی بات کو واپس نہیں لیا۔ آپ بھی اپنے وعدے کی پابندی

کر کے خود کو اُن کا قابلِ قدر وارث ثابت کریں۔ اس وقت جس تاجپوشی کی
تقریب کے لئے تیاریاں ہو رہی ہیں اس میں میرے بیٹے بھرت کو تاج
پہنائیں۔ یہ میری پہلی خواہش ہے کہ آپ اپنے بیٹے رام کو چودہ برس کے
لئے ڈنڈک جنگل میں بھیج دیں۔“ (7)

راجا جسرت نے جدوں رانی کیلکئی دیاں گلاں سنیاں تاں اوہنوں غش پے گیا۔ کیوں جے اوہ رام
چندر نوں ای تخت دا وارث سمجھدا سی۔ دو جے پاسے اوہنوں رانی کیلکئی نال کیتا وعدہ وی یاد سی۔ اوہ پریشانی وچ کوئی
فیصلہ نہیں کر پارہیا سی رام چندر نے جدوں اپنے بیو دی حالت دیکھی تے اوہ تخت توں دستبردار ہو کے بن باسی لئی تیار
ہو گیا۔ جدوں رام چندر جی بن باسی لئی تیار ہوئے تے اوہناں دی تیویں تے متریا بھراچھمن دی نال جان لئی تیار ہو
گئے۔ ایہہ تنے ڈنڈک دے جنگلاں وچ مصیبتاں جھلدے رہے۔ ایس طرح کیلکئی دارستہ صاف ہو گیا تے اوہ
چائیں چائیں محل وچ رہن لگی۔ واقعے بارے اکھان راہیں جانکاری ملدی اے۔

”رام چھوڑی اجودھیا، من بھاوے سوٹ“ (8)

رام چندر نے کجھ چر وکھو وکھ تھاواں تے گزرا یا فیر جنوبی ہندول ٹر گئے۔ اوہ تھے لنکا دے راجے راون دی
بھین سروپ نکھا اوہدے تے عاشق ہو گئی۔ سیتا نوں جدوں پتا لگا تے اوہ پریشان ہو کے روندی رہندی۔ اک
دیہاڑے کچھمن آیا تے اوہنے رون دی وجہ پچھی اوہنے دسیا کہ روپ نکھا رام تے عاشق ہو گئی اے تے ساڈے گھر آ کے
پٹھیاں سدھیاں حرکتاں کردی اے۔ کچھمن نوں ایہہ سن کہ غصہ آیا۔ اوہنے جد روپ نکھا نوں اپنے گھر فیر ویکھیا تے
اوہدی نک وڈھ دتی۔ روپ نکھا ایس تکلیف وچ ای لنکا پڑی تے اپنے بھرا راون نوں کچھمن دے قہر تے اوہدی
بھر جانی دی سندرتا بارے دسیا۔ راون سادھو دے ویس وچ رام چندر دے لنکا نے اپڑ گیا۔ جد رام چندر رشکار کھیڈن گیا
تے اوہ دور نکل گیا۔ کچھمن وی اوہناں نوں لبھن کچھے ٹر گیا راون نے موقع پا کے سیتا نوں اغوا کر لیا۔ رام چندر نوں
جدوں پتا لگا کہ راون نے سیتا نوں اغوا کیتا اے تے اوہ اوہنوں سزا دین لئی اٹھڑیا۔ اوہنے دکن دے راجے کولوں مدد
منگی۔ خون ریز جنگ ہوئی۔ دہینسر (راون) دی تیویں نے بھیت دسیا کہ فلانے طوطے وچ ایس دی جان اے۔ مڑ
اوس طوطے نوں مارتا گیا تے دہینسر وی مر گیا۔ اکھان وچ اشارہ اے۔

”ذہینسر گھر دے بھیتوں ماریا گیا سی“۔ (9)

اکھان وچ راون دے مرن دی کہانی دی گئی اے۔ جیہڑا گھر دے بھیتوں ماریا گیا تے انج لکا تباہ ہو گئی۔ رام چندر نے لکا فتح کر کے سیتانوں آزاد کروالیا۔ پرانے سے توں ہُن تیکر جمنی شہرت سکندر اعظم نوں ملی دُنیا دے کسے ہو ر بادشاہ نوں نہیں ملی۔ اوہدے نال توں تاریخ داہر پڑھیا ر واقف اے۔ اوہ 356 ق۔م نوں مقدونیا دے فلپ دے گھر پیلہ دے مقام تے جمیا۔ مڈھلی تعلیم اپنے ناکے رشتے داراں لیونی ڈس تے لاسی میکس توں حاصل کیلتی۔ فیلاسٹودی شاگردی کیلتی۔ عظیم فلاسفر نے سکندر نوں حکومت تے جنگ کرن دے گرسکھائے۔ بال پنے اوہنے تھیز دے خلاف جنگ وچ اپنی بہادری ثابت کیلتی۔ فلپ دے مرن مگروں 20 ورھے دی عمر وچ اوہنے 336 ق۔م وچ حکومت سانبھلی۔ یہودیوں توں اڈساریاں توماں اوس سے بت پرست سن۔ فارس دے لوک زرتشت مذہب دے منن والے سن۔ یونان دا لکا جیہا ملک بے انت ریاستاں وچ وٹیا سی۔ جنہاں دا ہمیشہ توں فائدہ چکدیاں سکندر نے یونان نوں فتح کر لیا۔ سکندر سے یونانیاں دا خیال سی کہ پنجاب دینادی انیرلی نکر مشرق وچ اے تے اوس توں اگے دُنیا مک جاندی اے۔ ایس لئی اوہنے ہندوستان دا رخ کیتا۔ اوہنے 326 ق۔م وچ پنجاب اُتے ہلہ بول دتا۔ ٹیکسلا دے راجا مہی نے اوہدی اطاعت قبول کر لئی تے اپنے دُشمن راجا پورس اُتے حملہ کرن دی ہلا شیری دتی نالے بہت ساری مالی تے فوجی امداد وی دتی پر راجا پورس نے ڈٹ کے سکندر دا مقابلہ کیتا۔ امپیریل گزٹیر آف انڈیا وچ ایس بارے جانکاری اے:

“In 326 B.C he crossed the river at Ohind or Und, invading there by a dependency of Porus (Paurana), whose kingdom lay in the Chaj Daob .The capital of this dependency was Taxila Sanskrit(Takshasila), now the ruins of shahdheri, but then a great and flourishing city, which lay there marches from the Indus.Its

governor Omphis(Ambhi) or Taxiles, was in revolt against Porus, and received the Macedonians hospitably”.(10)

راجا امبھی دی امداد پاروں سکندر اعظم ٹیکسلا اپڑیا تے راجا پورس نوں ہتھیار سٹن تے مجبور کر دتا۔ راجا پورس نے سکندر دی گل تے اُکا دھیان نہ دتا تے لڑن لئی میدان وچ آ گیا۔ راجا پورس بہادر راجا سی اوہنے اپنے جیون وچ کئی اوکڑاں داسا ہنا کیتا۔ راجا پورس تے سکندر وچ لڑائی ہوئی۔ راجا پورس جدوں سکندر نوں برچھا مارن لگا اوہدی نظر اپنے ہتھیں بندھے گانے تے پئی جیہڑا اوس دی مونہہ بولی بھین نے بنھیا سی۔ راجا پورس دی مونہہ بولی بھین نوں شاہ نے راجے کولوں گانا بنھن لگیاں وعدہ لیا کہ اوہ اوہدے بلی سکندر نوں نہیں مارے گا۔ ایس لئی راجا پورس نے سکندر نوں جانوں نہ ماریا۔ تیر لگن پاروں راجا پورس بے ہوش ہو گیا۔ سکندر نے اپنے قریبی دوست میر ونوں گھلیا کہ اوہ راجے پورس نوں احترام تے آدرنال خیمے وچ لیائے۔ ہندوستانی بادشاہ شاہی خیمے وچ اپڑیا تے سکندر اوہنوں ملن لئی اگے ودھیا۔ اوہدی شان تے شوکت وکھ کے متاثر ہو یا۔ راجے کولوں کچھیا کہ اوہدے نال کیہ سلوک کرے؟ سید محمد لطیف ہوراں دے آکھن موجب:

“Alexander asked the fallen king what he would wish him to do for him. "To treat me," replied Porus, like a king”.(11)

سکندر دادوست میر و راجا پورس نوں جدوں زخمی حالت وچ خیمے وچ لے کے آؤندا اے اوس ویلے سکندر جدوں راجے کولوں کچھدا اے کہ دس میں ہن تیرے نال کیہ سلوک کراں؟ راجا پورس اُکا نہیں گھبرانداتے بڑی جی داری نال اگوں جواب دیندا اے کہ میرے نال اوہو سلوک کیتا جاوے جیہڑا اک بادشاہ، بادشاہ نال کردا اے۔ ایس واقعے دی وضاحت اک اکھان وچ ایس طرح ہوندی اے:

”بادشاہ نال بادشاہواں والا ای سلوک کیتا جاندا اے“۔(12)

راجا پورس دا جواب سن کے سکندر ناراض نہ ہو یا سکوں اوہدی تعریف کیتی۔ لوک ادب راہیں دس پیندی اے

کہ سکندر نوں پنجابیاں ای ڈکیا سی تے اوہ لڑائی توں تنگ آ کے راوی تے بیاس دے وچکار لے علاقے وچوں ای ساہیوال، ملتان تے سندھ راہیں واپس ٹر گیا۔ ملہی قوم ملتان وچ سکندر بادشاہ نال بڑی بہادری نال لڑی تے سکندر دا مونہہ بھن دتا۔ اوہ زخمی ہو کے یونان ول نسیا تے راہ وچ ای مر گیا۔ اکھان واقعے ول ای سینت اے:

سنکھی جنہاں دی ڈاڈھی، سوڈھی جنہاں دی ماء
ملہی جنے پنج پتر، ڈاہر، بھٹہ، نانچ، شجرا تے لنگاہ (13)

”راجا کنال“ راجا اشوک بنارس داراجا ہو یا جہدے پٹھ کئی راجے ٹکے تار دے سن۔ اشوک نے بنارس وچ بہہ کے ٹیکسلا تیکر بادشاہی کیتی اے۔ راجا اشوک دا کوئی پتر نہیں سی۔ فیر کسے اللہ والے فقیر دی دعا نال راجے نوں اللہ نے پتر دتا۔ جس داناں کنال رکھیا گیا۔ راجے اشوک نے اپنے پتر نوں دینی تے دنیاوی تعلیم دوائی۔ راجے نے اکی ورھے تیکر تعلیم حاصل کیتی۔ جس ویلے اوہ تعلیم حاصل کر کے آیا راجے اشوک نے خوشی منائی سارے ہند دے راجیاں نوں دعوت دتی۔ راجا کنال سو ہنا گھبر و جوان سی، جس پاروں اوہدی مترتی ماں اوس تے فریفتہ ہو گئی۔ ڈاکٹر حفیظ سید ہوراں موجب:

”اشوک نے اپنی زندگی کے آخری حصے میں تشریح آکشتا سے شادی کر لی۔ یہ
نوجوان عورت کردار کی مضبوط تھی اور نہ ہی اسے اصول و ضوابط کا خیال تھا۔
اس نے اپنے سوتیلے بیٹے کنال پر ڈورے ڈالنا شروع کر دیئے۔“ (14)

راجے اشوک نے مناسب رشتہ ویکھ کے کنال داویاہ کر دتا۔ پرتھکتلا نے راجے کنال اُتے جھوٹی تہمت لائی کہ اوس نے اوہنوں بھیرٹی نظر نال ویکھیا اوس دوران پچھوں ٹیکسلا وچوں سنیہا آ گیا کہ ٹیکسلا دا گورنر باغی ہو گیا اے۔ راجے اشوک نے راجپوتان کولوں پھچیا کہ کوئی راجپوت میرے کولوں انعام لے کے ٹیکسلا دے گورنر داسر کٹ لیا وے گا۔ رانی شکتلا نے راجا اشوک نوں راضی کر لیا کہ اوہ اپنے پتر کنال نوں ٹیکسلا دے گورنر دے خلاف لڑن لئی گھلے۔

رانی شکتلا دی گل سن کے راجا کنال ٹیکسلا دے گورنر نال لڑن لئی تیار ہو گیا، اوہدی بیوی وی اوہدے نال لڑ گئی۔ راجے کنال دی ٹیکسلا دے گورنر نال گل بات ہوئی ٹیکسلا دا گورنر راجے کنال توں متاثر ہو گیا۔ ایس طرح

دوواں دے وچکار صلح ہوگئی۔ راجا کنال گورنرنوں آکھدا اے کہ میں بادشاہی کرنا نہیں چاہندا، توں صرف ٹکا تارنا منظور کر۔ مینوں تے میری بیوی نوں اک گلی پادے۔ رانی شکنتلا نوں گل چنگی نہ لگی۔ اوہ چاہندی سی کہ جنگ ہووے تے راجا کنال مرجاوے۔ ایس لئی اوہنے چال چلی تے دھوکے نال راجے ولوں ٹیکسلا دے گورنرنوں جھوٹا خط گھلیا کہ توں کنال دیاں اکھاں کڈھ دے۔ نہیں تاں میں تہاڈے خاندان دے چالھی بندے ماردیواں گا۔

ٹیکسلا دے گورنرنے راجا کنال دیاں اکھاں کڈھ دتیاں۔ راجا کنال اپنی بیوی نال تھان تھان منگدا اک دیہاڑے اپنے پیو دے دربار اپڑ گیا۔ دوواں پیو پتر نے اک دو جے نوں پچھان لیا۔ راجا کنال دی بیوی نے راجے اشوک نوں اوہ خط دکھایا جیہڑا اوہ دے ولوں گھلیا گیا سی جیہدے وچ ٹیکسلا دے گورنرنوں راجا کنال دیاں اکھاں کڈھن دا حکم سی۔ سُن کے راجا اشوک دیاں اکھاں کھل گئیاں ایہہ رانی شکنتلا دی چال سی۔ رانی شکنتلا نے اپنی غلطی من لئی تے راجے کنال کو لوں معافی منگ لئی۔

راجے کنال نے اپنی متری ماں کو لوں بدلہ لین دی تھان اوہدی گود ہری کرن دی دعا دتی تے تخت اُتے بیٹھن دی تھان فقیرانہ حیاتی لنگھاون نوں ترجیح دتی۔ پنجابی لوک ادب دا گھیرا ڈھیر موکلا اے ایہنے قبل مسیح دی تاریخ نوں اپنے کلاوے وچ لے لیا۔ ایہدے راہیں لوک دانش دے ائمے خزانیاں توں اڈ قبل مسیح دی تاریخ بارے چنگی بھلی جانکاری ملدی اے۔ ایہدے وچ راجا جمرت، راجا پورس، سکندر اعظم، راجا امبھی، نوشاہ، راجا کنال، کوروتے پانڈواں دے پاتراں دا ویرا اے۔ قبل مسیح دے پاتراں بارے پنجابی آپ کیوں سوچدے نیں اوہدا نقشہ وی اگھڑ کے سامنے آؤندا اے۔

حوالے

- 1- Syed Muhammad Latif, History of the Punjab, Lahore: Sang-e-meel Publications, 2009, P33
- 2- محمد قاسم فرشتہ، تاریخ فرشتہ۔ مترجم، عبدالحی خواجہ، مشفق خواجہ، جلد اول، لاہور: المیزان، 2013ء، ص 26
- 3- ثناء چڈھڑ، لوک تواریخ، لاہور: سانجھ، 2008ء، ص 122
- 4- ثناء چڈھڑ، ص 122

- 5- Syed Muhammad Latif, P.33
- 6 سعید بھٹا، راج کہانی، لاہور: سناجھ، 2013ء، ص 9
- 7 وائیکمی، رامائن۔ مترجم، یاسر جواد، فلکشن ہاؤس، 2005ء، ص 66
- 8 ثنا اور چڈھڑ، لوک تواریخ، ص 232
- 9 احسان باجوہ، آکھن لوک سیانے، جلد اول، لاہور: پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر، 2009ء، ص 379
- 10- Government of Punjab, Imperial Gazetteer of India, Vol 1, Lahore:
Azi Publishers, 1976, P. 17
- 11- Syed Muhammad Latif, P. 35
- 12 سعید بھٹا، کمال کہانی، ص 44
- 13 افتخار احمد سلہری، ڈاکٹر، لوک ادب و نوج بدلیسی دھاڑوی، کھونج پراگاسلیکھ 1، 2018ء، ص 126
- 14 حفیظ سید، ڈاکٹر، اشوک اعظم، لاہور: نگارشات، 2003ء، ص 178

ISSN:2518-5039

Research Journal

BIENNIAL
PARAKH
LAHORE *No. 14*

Department of Punjabi Language & Literature
Lahore College for Women University,
Lahore-Pakistan
2022

ISSN: 2518-5039

- Patron-in-Chief:** Prof. Dr. Bushra Mirza (Vice Chancellor, Lahore College for Women University, Lahore)
- Editor:** Prof. Dr. Mujahida Butt
- Sub Editor:** Ms. Anila Sarwar (Ph.D Research Scholar)
- Editorial Board:** Dr. Anjum Tahira (Director ORIC), Dr. Rahat Ajmal (LCWU), Dr. Rehana Kausar (Chairperson Dept. of Urdu), Dr. Nasreen Mukhtar (Retd. Associate Prof. LCWU), Dr. Abida Hassan (Retd. Assistant Prof. LCWU), Dr. Samina Batool
- Advisory Board:** Prof. Dr. Dilshad Tiwana (Retd. Prof. Apwa College Lahore), Prof. Dr. Nabila Rehman (Chairperson Punjabi, Punjab University Lahore), Prof. Dr. Saeed Khawar Bhutta (Chairperson GCU Lahore), Dr. Sugra Sadaf (Director PILAC), Dr. Naveed Shahzad (Prof. Punjabi P.U Lahore), Prof. Dr. Arshad Iqbal Arshad (Diyal Singh College Lahore), Dr. Muhammad Munir (Chairperson Sargodha University), Parveen Malik (Chairperson Punjabi Adbi Board), Dr. Jaswinder Singh (Retd. Prof. Patiala University India), Prof. Dr. Dhanwant Kaur (Prof. Patiala Uni. India), Ajayb Singh Chattha (Chairman International Punjabi Conference Canada), Dr. Margoob Hussain Tahir (Prof. Osaka University Japan), Dr. Muhammad Idrees (Chairperson Punjabi, Patiala University India)
- Address:** Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore-Pakistan.
- Ph. No.** 042-99203806-297 +92-334-4050347
- E-mail:** parakhjournal@gmail.com, drmujahida@gmail.com
- Website:** www.parakh.ga
- Price:** Rs. 500/- (in Pakistan), US\$ 10 (Abroad)

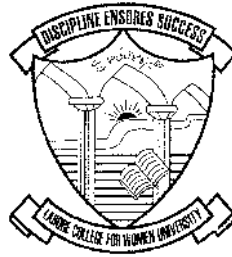
PARAKH

Issue 8

July - Dec. 2022

Vol. 2

Serial No. 14

Patron-in-Chief

Prof. Dr. Bushra Mirza

Editor

Prof. Dr. Mujahida Butt

Department of Punjabi

Lahore College for Women University, Lahore-Pakistan

2022

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan) Vol: 8
July-Dec. 2022, pp

ਪਾਰਖਿ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਭਿਗਾ ਜਰਨਲ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ
ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ
ਮਹਿਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ)
ਲਈ: 8, ਜੁਲਾਈ-ਦਸੰਬਰ 2022, ਪੰਨੇ

ਡਾ. ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁਮਟਾਲਾ

ਡਾ. ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ ਕਲਿਆਣ

ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਵਿੱਚ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ

Abstract

Folklore has been described in different countries and different cultures in their own unique ways. Not only the same tales exist in different ways in a region with some variations, but the people attribute them to God's special gift. These folk tales contain not only the history, culture and social and moral values of a specific region, but also include the economic, religious and political behavior that they claim their right to it. For this very reason they create a crisis in the end of the story. These crises are intended to perpetuate so-called social behavior by instilling fear in future generations. The basis of the stories starts with love and ends with Ishq (the highest level of love). Ego, stubbornness, arrogance of the society has added the disaster to it due to which future generations are also afraid of love. Indian nature has been against it from the beginning. Here the stories are based on love instead of fear or disaster. This is the difference between worldly and Punjabi stories.

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਹੀ ਕਥਾ ਵਸਤੂਗਤ ਤਬਦੀਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭੂਗੋਲਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਕਥਾ ਕਈ ਛੋਟੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤੱਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਸਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤੱਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਧਾਰਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿੱਚਿਤਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਧਾਰਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿੱਚਿਤਰਤਾ

ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦੁਹਰਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ 'ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀ ਕਿਸੇ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਉਹ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਇਕਾਈ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਅਰਥ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੱਢ-ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਕਥਾ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਓ ਕਿ ਇਹ ਸੱਚੇ ਵਿੱਚ ਢਲੇ ਹੋਏ ਕਥਾਨਕ, ਵਸਤੂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਵਸਤੂ ਰੋਚਿਕਤਾ ਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।(1)

ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ :

ਇਕੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਪਾਤਰ, ਵਿਚਾਰ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕਰੂਪਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਤੱਤ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰੂੜੀਆਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਰੂੜੀਆਂ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।(2)

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀ ਕਥਾ ਦਾ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਕਥਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲੈ ਜਾਣ, ਕਥਾ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦੇਣ ਜਾਂ ਰੋਚਕਤਾ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਇੱਕ ਹੀ ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਧਾਰਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿਚਿਤਰਤਾ ਕਰਕੇ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਥਾਨਕ ਪਾਤਰਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਯੋਜਨਾ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਤੇ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜੁਗਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਤ ਜਦ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਕਿਸੇ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਆਪਣਾ ਜਲਾਲ ਗੁਆ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤੱਤ ਜੋ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਰੂੜੀ ਹੋ ਕੇ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਦੁਹਰਾਈ ਕਰਕੇ ਇਹ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਸੀ ਜੋਸ਼ੀ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣਾ ਹੈ:

ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬੜਾ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਲਗ-ਪਗ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਰੂੜੀਆਂ ਸਭ ਕਾਲਾਂ ਅੰਦਰ ਸਮਾਨ ਰੂਪ-ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਖਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਨਵਾਂ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਅਰਥ-ਸੰਕੋਚ ਤੇ ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰੂੜੀ-ਅਰਥ ਤੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੇ ਅਰਥ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਸ਼ਲ ਸ਼ਿਲਪੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁੜ ਨਵੇਂ ਕਲੇਵਰ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰ ਵੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।(3)

ਲੋਕ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਵੀਆਂ ਰੂੜੀਆਂ ਨਿਰਮਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਕੁ ਰੂੜੀਆਂ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਰਗੀਕਰਨ: ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੇ ਗਹਿਨ ਮੁਤਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ :-1. ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਰਕ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ 2. ਚਮਤਕਾਰੀ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ 3. ਸੰਸਾਰਿਕ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ (ੳ)ਸੰਭਾਵੀ (ਅ)ਸੰਭਵ (ੲ) ਸੁਭਾਵਿਕ

ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਵਿਚਾਰ, ਕਥਨ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਚਾਈ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀਂ ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਬਣੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪੱਕੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੀਵਤ ਅਤੇ ਬਾਸਵੈਲ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ।

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਨੇ ਰੀਤ ਅਤੇ ਬਾਸਵੈਲ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਅਦਭੁੱਤ (ਪਰਾਸਰੀਰਕ) ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਭਾਵਾਤਮਕ ਸਾਂਝ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸਾਰਨ ਵਿੱਚ ਅਣਗਿਣਤ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਬੀਤ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਵਾਤਮਕ ਜਾਂ ਤਰਕ-ਰਹਿਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸੰਮਿਲਤ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਜੋਤਿਸ਼ ਅਤੇ ਜੋਤਿਸ਼ੀ-ਵਿਦਿਆ ਵਰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਹਨ।

ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਰਕ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

(ੳ)ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਅਜ਼ਲੀ ਹੋਣਾ: ਸੂਫੀਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ਼ਕ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੋਰਨਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਓਨਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਅੱਲਾ ਦੀ ਜ਼ਾਤ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀਮਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਇਸ਼ਕ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਜੱਗ ਦਾ ਮੂਲ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਰੱਬ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਹੜੇ ਇਸ਼ਕ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਬਾਗ ਖਿੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਨਬੀ ਰਸੂਲ ਰੱਬ ਦਾ ਮਾਸੂਕ ਸੀ :

ਅੱਵਲ ਹਮਦ ਖੁਦਾਇ ਦਾ ਵਿਰਦ ਕੀਚੈ, ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਸੂ ਜੱਗ ਦਾ
ਮੂਲ ਮੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਹੈ ਰੱਬ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ, ਮਾਸੂਕ ਹੈ ਨਬੀ
ਰਸੂਲ ਮੀਆਂ ਇਸ਼ਕ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਦਾ ਮਰਤਬਾ ਹੈ, ਮਰਦ ਇਸ਼ਕ ਦਾ
ਭਲਾ ਰੰਜੂਲ ਮੀਆਂ ਖਿਲੇ ਤਿਨਾਂ ਦੇ ਬਾਗ ਕਲੂਬ ਅੰਦਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ
ਹੈ ਇਸ਼ਕ ਕਬੂਲ ਮੀਆਂ (4)

ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੂਫੀਮਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਯਾਦਾ ਤੋੜਨ ਵਾਲੇ ਕਿੱਸਾ ਨਾਇਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰੀਤ ਜੋੜਿਆਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਅਜ਼ਲੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਹ ਨੂੰ ਰੱਬ ਵੱਲੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਤਸੱਵਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਦ ਹੀਰ ਦਾ ਨਿਕਾਹ ਖੇੜੇ ਨਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਅਜ਼ਲੀ ਅਰਥਾਤ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੋਈ, ਇਸ ਦਾ ਡੱਟਵਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ/ਨਾਇਕਾ ਇਸ ਇਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਾਨਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਥਿੜਕਦੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਗਤੀ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੰਗੀਨੀ ਵੀ ਆਈ ਹੈ।

(ਅ)ਸ਼ਗਨ ਅਪਸ਼ਗਨ: ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਚੰਗੀ ਮੰਦੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇਸ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਗਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਪਸ਼ਗਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਹਿਤੀ ਨਾਲ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਝਗੜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇਣ ਲਈ ਅਪਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ ਗਿੱਦੜ (ਜੰਮੂ) ਦਾ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਬੋਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

ਜਦੋਂ ਰਾਂਝਾ ਖੇੜਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਹੀਰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤਿੱਤਰ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਗਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

(ੲ)ਅਲੌਕਿਕ ਪਾਤਰ: ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਗ-ਪਗ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਲਈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੈਵੀ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਕਾਰਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ, ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਇਆ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਵਰਗਾ ਮਹਾਨ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਤਾਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਖੀਰ ਉੱਤੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਲੌਕਿਕ ਪਾਤਰ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਗਤੀ ਦੇਣ ਜਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸਚਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ :-

1.ਪੰਜ ਪੀਰ :- ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੀਰ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀ ਮੰਨਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਮਨੋਤ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਰਾਦ ਪੂਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜ ਪੀਰ, ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਹਰ ਔਕੜ ਵੇਲੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਪੀਰ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਦ ਉਹ ਚਾਕ ਬਣ ਕੇ ਬੋਲੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਹੀਰ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ:

ਬੋਲੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਜਾ ਵੜਿਆ, ਹੋਇਆ ਧੁਪ ਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਹਿਰ ਮੀਆਂ। ਉਹਦੀ ਨੇਕ ਸਇਤ ਰੁਜੂ ਆਣ ਹੋਈ, ਮਿਲੇ ਰਾਹ ਜਾਂਦੇ ਪੰਜ ਪੀਰ, ਮੀਆਂ। ਬੱਚਾ, ਖਾ ਚੁਰੀ, ਚੋਇ ਮਝ ਬੂਰੀ, ਜੀਉ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋ ਦਿਲਗੀਰ, ਮੀਆਂ। ਕਾਈ ਨਢੜੀ ਸੋਹਣੀ ਕਰੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼, ਨਾਲ ਰੱਬ ਦੇ ਹੈ ਤੁਸਾਂ ਸੀਰ, ਮੀਆਂ। ਬਖਸ਼ੀ ਹੀਰ ਦਰਬਾਰ ਥੀਂ ਤੁਪ ਤਾਈਂ, ਸਾਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰੀਂ ਭਵੇ ਭੀੜ, ਮੀਆਂ।(5)

ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸੇ ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਪੀਰ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਹੀਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਦੇ ਸਗੋਂ ‘ਤੁਰਾ’, ‘ਮੁੰਦਰੀ’, ‘ਖੁੰਡੀ’ ਵੀ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ ਤੇ ਔਖੇ ਸਮੇਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ :

ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਭੇਦ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਣ ‘ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੱਝਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦ ਕਾਰਨ ਮੁੜ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਂਝਾ ਮੱਝਾਂ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀਰ ਸੱਤੂਆਂ ਦਾ ਛੰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਵਿਸਫੋਟਕ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਮਨ ਉਤੇਜਿਕ ਮਿਲਨੀ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਜਾਜ਼ੀ ਇਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ-ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਲੀਕ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਸੁਚੇਤ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਂ ਪੀਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੀਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਲਾਜ ਨਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਹੀਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ, ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਤਣਾਉ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਔਖੀ ਘੜੀ ਉਹ ਪੰਜਾਂ ਪੀਰਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜੇ ਪੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਹੀਰ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਭਰੋਸੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹੀਰ ਦਾ

ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੋਈ ਚਮਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦਾ। ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਪਿੱਛੋਂ ਨਾਟਕੀ ਟੱਕਰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਗਤੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਪੀਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਚਮਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਇਆ।

ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਵਿੱਚ ਹੀਰ ਨੂੰ ਉਧਾਲਨ ਸਮੇਂ ਰਾਂਝਾ ਪੀਰਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਕਰੀਏ ਪੀਰ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤੀ ਧਮਕ ਨਾਲ ਕੰਧ ਢਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਿਕਰੀਆ ਪੀਰ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਹੀਰ ਲੈ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਰਾਂਝੇ ਪੀਰ ਯਾਦ ਕੀਤੇ, ਤੁੱਰਾ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਦਾ ਹੱਥ ਲੈ
ਫੋਲਿਆ ਏ। ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦਾ ਪਕੜ ਰੁਮਾਲ ਚੁੰਮੇਂ, ਮੁਦਰਾ ਲਾਲ
ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਦਾ ਤੋਲਿਆ ਏ। ਖੁੰਡੀ ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਬੁਖਾਰੀਏ ਦੀ,
ਵਿਚੋਂ ਅਤਰ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕ ਨੂੰ ਝੋਲਿਆ ਏ। ਖ਼ਜ਼ਰ ਕਢ ਮਖਦੂਮ
ਜਹਾਨੀਏਂ ਦਾ, ਵਿਚੋਂ ਰੂਹ ਰੰਝੇਟੇ ਦਾ ਡੋਲਿਆ ਏ। ਪੀਰ
ਬਹਾਵਦੀਂ ਜ਼ਿਕਰੀਏ ਧਮਕ ਦਿਤੀ, ਕੰਧ ਢਾਹ ਕੇ ਰਾਹ ਨੂੰ
ਖੋਲਿਆ ਏ। ਜਾਹ ਬੈਠਾ ਏਂ ਕਾਸਨੂੰ ਉੱਠ ਜਟਾ, ਸਵੀਂ ਨਹੀਂ
ਤੇਰਾ ਰਾਹ ਖੋਲਿਆ ਏ।(6)

2.ਪਰੀਆਂ :- ਇਸਲਾਮੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰੀਆਂ ਅਲੌਕਿਕ ਇਸਤਰੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਰਾਂ ਨਾਲ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਉੱਡਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਖ਼ੁਬਸੂਰਤ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵੇਚਣ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਰਕ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਾ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨਾਲ ਓਤ-ਪੋਤ ਹੈ। ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸਚਰਜਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ, ਇੱਕ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣੋਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਰਕ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲੀ, ਉਸ ਦਾ ਵਾਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਮਤਕਾਰੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੋਖੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :-

(ੳ)ਇਸਤਰੀ-ਸਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ :- ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਵਿਆਹੀਆਂ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਤ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵੀ ਅਨੋਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰਤਾ (ਕੰਵਾਰਾਪਨ) ਸਾਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪ੍ਰੀਤ-ਛੋਹਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਪਾਕ ਰੱਖਿਆ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਹੀਰ, ਸੋਹਣੀ, ਲੈਲਾ, ਜੁਲੈਖਾ ਆਦਿ ਵਿਆਹ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਤ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੈਦਾ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਹੁੰ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹੀਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ :

ਖੇੜੇ ਨਿਸ਼ਾ ਦਿਤੀ ਅੱਗੇ ਜੋਗੀੜੇ ਦੇ, ਸਾਨੂੰ ਕਸਮ ਹੈ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਦੀ
ਜੀ। ਮਰਾਂ ਹੋਇਕੇ ਏਸ ਜਹਾਨ ਕੋਹੜਾ, ਕਦੇ ਸੂਰਤ ਜੇ ਡਿਠੀ ਹੈ ਹੀਰ
ਦੀ ਜੀ।... ਵਾਰਿਸ, ਝੁਠ ਨਾ ਬੋਲੀਏ ਜੋਗੀਆਂ ਤੇ, ਖਿਆਨਤ ਨਾ
ਕਰੀਏ ਮੀਰ ਪੀਰ ਦੀ ਜੀ (7)

(ਅ).ਵੰਝਲੀ :- ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਚਮਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ, ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਕਈ ਚਮਤਕਾਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਝਲੀ ਸਾਜ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਚਮਤਕਾਰੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਰਾਂਝਾ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਸੀਤ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਵੰਝਲੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਮਸੀਤ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਵੰਝਲੀ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੁੱਡਣ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਬੇੜੀ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾਉਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਂਝਾ ਵੰਝਲੀ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੁੱਡਣ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਵੰਝਲੀ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀਆਂ ਮੁੱਠੀਆਂ ਭਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਲੁੱਡਣ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਬੇੜੀ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਰਾਂਝਾ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰ ਕੇ ਥੱਕ ਰਿਹਾ, ਅੰਤ ਹੋ ਕੰਧੀ ਪਰਾਂ ਜਾਇ ਬੈਠਾ
ਛਫ ਅੱਗ ਬੇਗਾਨੜੀ ਹੋਇ ਗੇਸ਼ੇ, ਪ੍ਰੇਮ ਢਾਂਡੜੀ ਵੱਖ ਜਗਾਇ ਬੈਠਾ
ਗਾਵੇਂ ਸੱਦ ਫਿਰਾਕ ਦੇ ਠਾਲ ਰੇਵੇ, ਅਤੇ ਵੰਝਲੀ ਸ਼ਬਦ ਵਜਾਇ
ਬੈਠਾ... ਪਿੰਡਾ! ਬਹੁੜੀ ਜੱਟ ਲੈ ਜਾਗ ਰੰਨਾਂ, ਕੇਹਾ ਸੁਗਲ ਹੈ ਆਣ
ਜਗਾਇ ਬੈਠਾ ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਇਸ ਮੇਹੀਆਂ ਮਰਦ ਰੰਨਾਂ, ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ
ਕੌਣ ਬਲਾਇ ਬੈਠਾ(8)

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੱਧ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਹੁਤ ਸੀਮਿਤ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਅਦਭੁੱਤ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਤਰ ਲੈ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚਮਤਕਾਰੀ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ। ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਿੱਸਿਆ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰੇਮਮਈ, ਸਦਾਚਾਰਿਕ ਤੇ ਬੀਰ ਰਸੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨਤਾ ਤੇ ਰੰਗੀਨੀ ਆਈ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਰੂੜੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸੰਸਾਰਿਕ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ:

1. ਪਹਿਲੀ ਤੱਕਣੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋਣਾ :ਇਹ ਇੱਕ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੂੜੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰੂੜੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਪਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਇਹ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਰੂੜੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹੁਸਨ ਹੈ। ਹੁਸਨ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਵਰਣਨ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਨਾਇਕ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਪਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਪੰਛਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਹਨ। ਲੌਕਿਕ ਪਾਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਅਲੌਕਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਵਾਂਗ ਵੱਜਦਾ ਹੈ। ਆਸ਼ਕ ਮਸੂਕ ਪਹਿਲੀ ਤੱਕਣੀ 'ਤੇ ਹੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਿਆਰ ਏਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਪਾਪ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਇਸ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸਮਾਜ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਟੱਕਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।

ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਇਕ ਨਾਲੋਂ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਨਖਸ਼ਿਖ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਅਲੰਕਾਰ ਲੈ ਕੇ ਹੀਰ ਦੇ ਅੰਗ ਅੰਗ ਨੂੰ ਉਪਮਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਹੀਰ ਦੇ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਅਕੱਥ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਉਸ ਨੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਪਰੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੇ ਪਲੰਘ 'ਤੇ ਲੇਟੇ ਹੋਏ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਰੋਹ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਜਿਸ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਅਜਿਹਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੀਰ, ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਛਮਕ ਮਾਰਨ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਪਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ 'ਵਾਹ ਸੱਜਣ' ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਪੱਲਾ ਲਾਹੁਣ 'ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰਿਸ ਇਸ ਜੁਗਤ ਦੁਆਰਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਪਲਾਟ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਾਹ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੀਰ ਦਾ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਲੱਗਣਾ, ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਉੱਠ ਕੇ ਹੀਰ ਨੂੰ 'ਵਾਹ ਸੱਜਣ' ਕਹਿਣਾ ਤੇ ਹੀਰ ਦਾ ਹੱਸ ਕੇ ਮੇਹਰਬਾਨ ਹੋਣਾ, ਉਸ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਤੱਕੜ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣਾ ਸਾਰੇ ਪਲਾਟ ਦਾ ਉਹ ਨੁਕਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀਰ ਤੇ ਹੋਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਚਰਨ ਦਾ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਹੀਰ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਧੁਰਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਉਸ ਦਾ ਮਾਂ ਬਾਪ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲੇਗਾ? ਕਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਟਕਰਾਏਗੀ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਨਜਿੱਠੇਗੀ? ਕਿਉਂ ਕੈਦੋਂ ਤੇ ਉਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੋਣਗੇ? ਅੰਤ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਬੇੜਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇਗਾ? ਖਾਕਾ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਲਾਟ ਦਾ ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤਾ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕੜੀ ਲਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਜਮਾਤਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।(9)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਕੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਰੂੜੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਥਾ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਕੱਟਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਾਠਕ ਅਗਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਜੋਗੀ ਬਣਨਾ : ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੋਗੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਰੂੜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਫੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੂੜੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੋਗੀ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਮੁੱਢਲਾ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦਮੋਦਰ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਹੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੋਗੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਂ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਥਾਪਣਾ ਕਰ ਕੇ ਰਾਂਝਾ ਦੈਵੀ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੀਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਬਲ, ਅਹਿਮਦ, ਵਾਰਿਸ ਤੇ ਬਾਕੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਨਾ ਸਕੇ। ਕਥਾਨਕ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਖੜੋਤ ਆਈ, ਇਹਨਾਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਉਸ ਖੜੋਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਰਾਮਾਤੀ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੋਚਕਤਾ ਵੀ ਲਿਆਂਦੀ।

3. ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਦੁਰ-ਵਿਹਾਰ : ਹੀਰ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਘਰ ਛੱਡਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਦੁਰ-ਵਿਹਾਰ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਿਉ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਪੈਂਚਾਂ ਨੂੰ ਵੱਢੀ ਦੇ ਕੇ ਚੰਗੀ ਜ਼ਮੀਨ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਲੈ ਲਈ ਤੇ ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਭਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵੈਰ ਕਰਦੇ

ਸਨ। ਇਹ ਟੱਕਰ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨ ਵੱਗਦੀ ਨਹੀਂ। ਭਾਬੀਆਂ ਤਾਅਨੇ ਮਿਹਣੇ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਇੱਕ ਭਾਬੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, “ਸਾਡਾ ਹੁਸਨ ਪਸੰਦ ਨਾ ਲਿਆਵਨਾ ਏਂ, ਜਾਹ ਹੀਰ ਸਿਆਲ ਵਿਆਹਿ ਲਿਆਵੀਂ”। ਰਾਂਝਾ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਭਰਾ ਤੇ ਭਾਬੀਆਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਰਾਂਝਾ ਆਪਣੀ ਜਿੱਦ ‘ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

4. ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਹੀਨ ਭਾਵਨਾ : ਸਾਮੰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੀਵਾਂ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ੀ ਫ਼ਰੇਬੀ ਜਾਂ ਕਾਮ ਦੀ ਪੁਤਲੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਹੈ। ਸਹਿਤੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੋਂ ਇਸਤਰੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ :

5. ਮਹੀਂਵਾਲ ਬਣਨਾ: ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਲਈ ਮਹੀਂਵਾਲ ਬਣਨਾ ਤਾਂ ਆਮ ਗੱਲ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਮਹੀਂਵਾਲ ਬਣਨਾ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਕਰਕੇ ਰੂੜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਾਵਾਂ ਤੇ ਲਾਡਾਂ ਨਾਲ ਪਲਿਆ ਰਾਂਝਾ, ਹੀਰ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਪਿੱਛੇ ਚਾਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਚਾਰ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਖੜੋਤ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਰਚਨਾਕਾਰ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਚਾਕ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਲਖ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸੁਦਾਗਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਇੱਜਤ ਬੋਗ ਮਿਰਜ਼ਾ, ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਲੱਟੂ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਖੀਰ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਪਿਉ ਤੁੱਲੇ ਦੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਚਾਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮੱਝਾਂ ਚਾਰਨ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਹੀਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਤੇ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਹੋਰਨੀਂ ਥਾਈਂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

6. ਨਾਇਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ‘ਤੇ ਜਾਣਾ : ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨਾਇਕ ਮੁਸਾਫ਼ਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਿਆਰ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਮੁਸਾਫ਼ਰੀ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿੱਸਾ-ਨਾਇਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਬੋਤਮ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਚਰ੍ਹੇ ਕੁੰਟਾਂ ਦੀ ਮੁਸਾਫ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੱਟਿਆ। ਅੱਜ ਤੀਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੂਰ ਵਲਿੱਖੀ ਜਾਣ ਲਈ ਲੋਚਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।⁷² ਰਾਂਝਾ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਹੀਰ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ, ਪੁੰਨੂੰ, ਕਾਮਰੂਪ, ਸੈਫੂਲ ਮਲੂਕ ਆਦਿ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਨਾਇਕ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ‘ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ, ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਚੁੱਕ ਕੇ ਜਾਂ ਛੁਪਾ ਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਇਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ‘ਤੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਘੜਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਰੰਗੀਨੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮਮਈ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾਇਕ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫ਼ਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਦੁਖਾਂਤਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਘਰ ਬੈਠ ਕੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਜਤ-ਸਤ ਦੇ ਜੌਹਰ ਤਾਂ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਹੀ ਵਿਖਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

7. ਵਿਜੋਗ ਵਿੱਚ ਮਰਨਾ : ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਦੇ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਲੀਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦੇਂਦੇ। ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ ਵਿੱਚ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਅੰਤ ਸੁਖਾਂਤ ਹੈ ਪਰ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਤੇ ਬਾਕੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਅੰਤ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਾਂਝਾ ਉਸ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਰੂੜੀਆਂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਰਤਣ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਹਨਾਂ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਨੂੰ

ਅਸਧਾਰਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿੱਚਿਤਰਤਾ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕਥਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਅੱਪੜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਵਿਚ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਰੋਚਿਕਤਾ ਤੇ ਅਦਭੁੱਤਤਾ ਭਰੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਖੜੋਤ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ। ਪਾਠਕ ਵਾਅਦਾਈ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੱਗੇ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਜਾਨਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ

1. ਮਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਥਾ:ਰੂਪ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ, ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1977 ,ਪੰਨਾ 23.
2. ਲੋਕਯਾਨ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਜੀਵਨ ਮੰਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,1973 ਪੰਨਾ 125.
3. ਜੋਸ਼ੀ, ਸ਼ਸੀ, ਕਾਵਯ ਰੂੜੀਆਂ : ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਕੇ ਪ੍ਰਿਪ੍ਰੇਖਸ਼ਯ ਮੇਂ, ਉਪਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜੈਪੁਰ, ਮਿਤੀਗੀਣ ਪੰਨਾ
4. ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ (ਸਮੇਤ 'ਭੂਮਿਕਾ' ਦੇ) ,ਸੰਪ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਪੈਪਸੂ ਬੁਕ ਡਿਪੂ,ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਗੀਣ, ਪੰਨਾ 6 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 63 .
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 75
6. ਉਹੀ ,ਪੰਨਾ 317-318.
7. ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ (ਸੰਪਾ.ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦੇਮੀ, ਨਵੀਂ ਦਿਲੀ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ 1977, ਪੰਨਾ 310.
8. ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ (ਸਮੇਤ 'ਭੂਮਿਕਾ' ਦੇ) ,ਸੰਪ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਪੈਪਸੂ ਬੁਕ ਡਿਪੂ,ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਗੀਣ,ਪੰਨਾ 26.
9. ਸਹਿਤ ਦੀ ਸਮਝ ਪੰਨੇ 331-332.